DINKO FORETIĆ

SOCIJALISTIČKI RADNIČKI POKRET U DALMACIJI POSLJEDNJIH GODINA XIX. STOLJEĆA

(Povodom 40-godišnjice S. K. Jugoslavije)

I

Na Kongresu Socijaldemokratske stranke Austrije održanom u Beču od 6.–12. juna 1897. g., kazneni branitelj Rikard Camber, delegat organizacije iz Trsta, dao je kongresu ovakav izvještaj o stanju u Dalmaciji: »Prilike u Dalmaciji su takve, da se mnogo ne razlikuju od onih u centralnoj Africi. U krajevima uz obalu postoji tu i tamo koja škola, dok u unutrašnjosti nema nijedne. Tek 10% stanovništva zna čitati i pisati. Nacionalno izazivanje je u punom cvatu. Talijane izazivaju protiv Hrvata, posljednje protiv Srba. Kada je došao u Dalmaciju drug iz Trsta, okupio je odmah mnogo pristaša. Ljudi počinju uviđati štetnost sporova među narodima. Teren za agitaciju u Splitu je povoljan. Ali se ona zbog suprotnosti u nacionalističkim taborima ne može voditi iz Trsta niti iz Zagreba.«[1] Na kraju svog izvještaja Camber je predložio, da stranka pošalje »u Dalmciju druga, koji vlada hrvatskim jezikom, da bi vodio agitaciju«.

Neposredno prije Kongresa, Camber, koji je bio rodom iz Splita, boravio je nekoliko dana u Dalmaciji i baš u Splitu, gdje je održao konferenciju u gostionici »Laura« u prisustvu stotinjak i više proletera.[2] Pod njegovim vodstvom »tobožnji socijalisti – piše »Il Dalmata« – upali su u nedjelju (30. V.) dvaput gomilice u kafanu »Troccoli« u vrijeme, kad je posjeta najjača i, zauzevši čak i okupirana mjesta, prisilili su ostali svijet da izađe iz kafane«.

Prema tome ovo nekoliko riječi, što ih je Camber rekao na kongresu o stanju u Dalmaciji, rezultat su njegovih vlastitih utisaka i zapažanja na samom terenu. Iako njegovo izlaganje nije dovoljno obrazloženo, a k tome je i hiperbolično – štaviše ona uporedba sa centralnom Afrikom zvuči i za ono doba prilično banalno — ipak se ne može osporiti točnost tim škrtim i nepotpunim, ali neposredno datim podacima o teškim i zaostalim prosvjetnim i političkim prilikama, u kojima je živjela Dalmacija i na kraju XIX. stoljeća.

[1] Istoriski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, Tom IV., str. 183, Beograd 1950.
[2] Il Dalmata, br. 44, 1897.

Potrebno je međutim te podatke bar donekle dopuniti i obrazložiti, da bi se dobila jasnija slika o teškom stanju, u kome se nalazila ova periferna pokrajina Austrougarske monarhije, da bi se mogli shvatiti razlozi dosta zakašnjeloj pojavi socijalističkog radničkog pokreta, uslovi, pod kojima se taj pokret rodio i razvijao, kao i specifičnosti, koje su se zbog takvog stanja pojavile u prvim godinama života radničkog pokreta u Dalmaciji.

Statistički podaci iz 1880. g. pokazuju, da je u Dalmaciji bilo svega 10,7% pismenih i da je vrlo rijetka mreža osnovnih i srednjih škola bila daleko gušća na otocima i u primorskom pojasu nego u unutrašnjosti. Ako se uzme u obzir drugi podatak iz 1909., po kome je procenat pismenih dostigao svega 22% cjelokupnog stanovništva, onda se može zaključiti, da prosvjetne prilike u Dalmaciji posljednjih godina XIX. stoljeća nisu bile mnogo bolje, nego što ih je opisao Camber u svom izvještaju.[3]

Ekonomske prilike bile su također veoma zaostale. Većih industrijskih pogona nije bilo, a statistički podaci govore, da je 1890. svega 4,58% (oko 24.000) stanovništva živjelo od zanatske odnosno industrijske proizvodnje. Taj se procenat do 1900. g. popeo na svega 5.18%, a do 1910. na nešto preko 7%. Split, tada privredno najrazvijeniji grad Dalmacije, imao je prema podacima iz 1880. svega 14,513 stanovnika, a Zadar, njen administrativni i kulturni centar samo 11,861 stanovnika. Dubrovnik je imao nešto preko sedam (7248), a Šibenik oko sedam (6858) tisuća stanovnika. U periodu od 30 godina odnosno krajem 1910. jedino je Split jedva prešao cifru od 20.000 stanovnika, Zadar i Šibenik imali su preko 10, a Dubrovnik nije još bio dostigao 10 tisuća stanovnika.

Jači razvitak industrije u Dalmaciji počinje u prvim godinama dvadesetog stoljeća, i to ponajjače u Splitu, gdje je razvitak cementne industrije i izvoz tupine znatno doprinio unapređenju njegovih proizvodnih snaga, i u Šibeniku, gdje je uspostavljeno stovarište za izvoz drva iz Bosne i sagrađena tvornica za preradu kalcijum karbyda. Otuda najvećma i ono nešto jače povećanje broja stanovništva u Splitu i Šibeniku, dok se u Zadru i Dubrovniku taj porast kretao u granicama normalnog prirodnog prirasta. Osim u gradovima jača koncentracija seoskog proletarijata postojala je u području Siverića i Velušića, gdje je na eksploataciji tamošnjih ugljenokopa, poslije 1900., bilo uposleno oko 800 radnika.

Na selu su i prosvjetne i ekonomske prilike bile daleko teže nego u gradovima. I, dok zaostalost i neprosvijećenost seoskog stanovništva

[3] Za podatke o prosvjetnim i ekonomskim prilikama Dalmacije, vidi: Statistika pučanstva u Dalmaciji, uredio Kažo Ljubić, Zadar 1885; Ivo Juras, Pregled gospodarstva i trgovine u Dalmaciji, Zadar 1910; Stanko Ožanić, Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti, Split 1955.; Milorad Medini, O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji, Zadar 1920; M. Makale, Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji, Beč, 1912; D. F. Ivanišević, Statistika 1910, Split 1910.

nije nikako mogla pogodovati širenju socijalističkih ideja, dotle su zaoštreni klasni odnosi zbog teških gospodarskih prilika, uslovljenih zaostalošću poljoprivredne proizvodnje i polukmetskim odnosima, u kojima je još uvijek živjela većina seoskog stanovništva Dalmacije, mogli postati solidna baza za širenje socijalizma na selu. Zato su, međutim, bili potrebni daleko revolucionarniji i spremniji kadrovi, pa čvršća organizacija, nego što su to imali socijalisti u Dalmaciji, i u vrijeme svog jačeg uspona (poslije 1903.). Zbog toga u početku uspjeli pokušaji socijalističkog prodora na selo (Kukljica na Ugljanu),[4] ubrzo su izgubili na svojoj snazi i raspali se, jer je zbog prosvjetne zaostalosti seljaštva, utjecaj klera na seljake bio veoma jak, a tadašnji socijalisti nisu ni znali ni htjeli da odlučnije postave pitanje likvidacije kmetstva, čime bi sigurno pridobili za sebe široke mase seljaštva. Socijalisti u Austriji još nisu imali jasan i određen stav u pitanju svoje aktivnosti na selu. Oni su tek tada počeli da o tome raspravljaju.

Prema tome, sveukupni neznatni porast gradskog stanovništva u vremenu od 1880. do 1910., koji govori o slabom razvitku industrije, veoma zaostale prilike na selu, pa neprosvijećenost masa, sve to očito dokazuje, da potkraj devetnaestog stoljeća u Dalmaciji još nisu postojali uslovi, još nisu bile dovoljno razvijene snage, koje bi mogle s konstantnom aktivnošću propagirati i širiti socijalističke ideje, osnivati i rukovoditi strukovnim i političkim organizacijama socijalističkog radničkog pokreta. Nalazilo se među gradskim stanovništvom primorskog pojasa, osobito među sitnim zanatlijama i zanatskim radnicima kao i među inteligencijom, ljudi, koji su se oduševljavali socijalističkim idejama i taj svoj interes prenosili na druge, ali još nije bilo klasno svijesnog proletarijata, da toj ideologiji dade snagu i kadrove, koji bi uporno i dosljedno vodili borbu za pobjedu svojih ideala. Prvi socijalisti u Dalmaciji bili su stvarno »malograđani, kojima su socijalističke ideje bile mile više radi svoga slobodarstva, negoli kao kakva klasna proleterska ideologija«.[5]

Zato je socijalistički pokret u Dalmaciji u prvim godinama svoga života i bolovao upravo od malograđanskih slabosti, od velikih riječi i naglog oduševljenja, koje brzo splasne, čim se na vidiku pojave prve poteškoće.

Za političke prilike toga vremena u Dalmaciji,[6] još uvijek je bilo karakteristično, da su nacionalno-politički problemi – pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i borba za pohrvaćenje administracije i cjelokupnog javnog života, postavljeni kao temeljni zahtjev i cilj Narodnog preporoda – bili ne samo aktuelni već primarni i osnovni zadaci, koje je trebalo riješiti i prema kojima su se opredjeljivale stranke i pojedinci.

[4] Socijalista, br. 1 i 2, 1898., Zadar 1898; Katolička Dalmacija, br. 31 i 40, 1898, Zadar.

[5] Vitomir Korać, Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, Knjiga treća, str. 350–357, Zagreb 1933.

[6] Za političke prilike toga vremena, vidi: Grga Novak, Prošlost Dalmacije, Dio II, Zagreb 1944.

Hrvatski orijentirana, dakle nacionalna buržoazija, započela je početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća borbu za svoju ekonomsku i nacionalnu afirmaciju, protiv brojem neznatne, ali ekonomski i kulturno daleko jače buržoaske grupacije autonomaša. Za ta svoja nastojanja ona je uspjela pridobiti i aktivirati široke slojeve seoskog i gradskog stanovništva, koje se u toku te borbe nacionalno osvijestilo. Time je čitav ovaj pokret prerastao okvire političke aktivnosti jedne stranke i dobio sve karakteristike nacionalno-oslobodilačkog pokreta, te s pravom nosi ime Narodnog preporoda.

Autonomaška grupacija nastala je kao posljedica historijskih okolnosti u kojima je živjela Dalmacija i kao rezultat politike, koju je nastavila voditi Austrija, pošto je zavladala ovom pokrajinom, a pripadali su joj feudalni elementi i birokracija, dakle pripadnici vladajuće klase, mahom odnarođene zbog utjecaja, koji je vršila Venecija, ili po porijeklu tude, jer je došla iz Italije. Među autonomašima nije bilo nepismenih, svi oni su dobro poznavali talijanski jezik, tada službeni školski i javni jezik u Dalmaciji, pa su zbog toga zauzimali sva važnija mjesta u administraciji i javnom životu pokrajine. Najveći dio dalmatinske inteligencije pripadao je u početku njihovim redovima. U ekonomskom pogledu autonomaši su držali u svojim rukama ključne pozicije u privredi pokrajine, jer su im, uz jače kapitaliste, najvećim dijelom pripadali sitni trgovci i zanatlije, kao i zanatlijski radnici.

Dok su se narodnjaci (stranka Narodnog preporoda) borili za hrvatsku nacionalnost naroda Dalmacije, za upotrebu hrvatskog jezika u javnom životu i službenom poslovanju pokrajine, i za pripajanje Dalmacije Hrvatskoj, autonomaši su stvorili teoriju o posebnoj dalmatinskoj naciji, čiji je pravi izraz talijanski jezik i talijanska kultura, pa su se na terenu praktične politike borili za autonomiju Dalmacije u okviru Austrije, što je ovoj veoma konveniralo. U toj autonomnoj Dalmaciji talijanski jezik i dalje bi ostao kao jezik službenog, školskog i uopće javnog života pokrajine. U daljem toku svoje borbe s narodnjacima, autonomaši su se deklarirali kao nosioci talijanskog iredentizma i tako otkrili svoju pravu boju. Bez obzira na to, Austrija, vjerna svojoj devizi »Divide et impera«, pomagala ih je gotovo konstantno u njihovoj borbi protiv narodnjaka, nastojeći pritom da ostvari svoje germanizatorske težnje u Dalmaciji. Jedno vrijeme surađivala je s autonomašima i Srpska stranka, kad je, najviše zbog ličnih sukoba, došlo do rascjepa u dotada gotovo jedinstvenoj Narodnoj stranci, kojoj su jednako pripadali Srbi kao i Hrvati.

Rezultat svega toga bio je, da Narodna stranka, premda je imala velikih uspjeha u svojoj borbi, nije uspjela ostvariti najvažniji dio svoga nacionalnog programa, pripajanje Dalmacije Hrvatskoj. Iako je imala uza se gotovo sav narod, te je autonomaše potpuno izolirala od masa, ona nije uspjela da likvidira autonomaštvo kao politički faktor u po-

krajini, pa se tako razvila vrlo jetka i dugotrajna nacionalna borba, koja se nije vodila samo pisanom i govorenom riječju, huškanjem i podvalama, već je znalo doći i do fizičkog obračunavanja među pripadnicima pojedinih stranaka.

Ocijenivši nepravilno ovu borbu za realizaciju nacionalnih prava velike većine naroda, kao »partajsku borbu«, prvi socijalisti u Dalmaciji, kao što su uostalom radili socijalisti u drugim krajevima Austrije, istakli su u svom programu, da će se boriti »bez počinka sa vjerskim i narodnim agitatorima, tim mutikašama prave narodne radničke misli«, jer za njih »ne postoji razlikovanje po nacionalnosti i vjeri«. Po njihovu mišljenju, oslobođenje od nevolja, koje »narod trpi i podnosi« zbog te jalove borbe, donijet će »*demokratski međunarodni socijalizam* drugim riječima narodni savez, sveopća pučka zadruga, koja se bori za opću ravnopravnost, koja je neprijateljica nazadnim strankama, ne dira u vjeru, već se drži svoga gesla »brat je mio ma i koje vjere bio«, koja pita sveopće glasanje, narodno pravo, i koja napreduje ne silom i nametanjem, već zakonito, jedinim načelom: narodnog dobrostanja«.[7]

Nacionalna borba u Dalmaciji bila je veoma komplicirana, kao ni u jednoj austrijskoj pokrajini; trebalo je dobro proučiti historijske motive, ekonomske, političke i kulturne prilike, koje su dovele do takvog stanja, ako se htjelo zauzeti pravilno i za ostvarenje svojih ciljeva korisno gledište prema nacionalnoj problematici, koja je mučila pokrajinu. Prvi socijalisti u Dalmaciji nisu bili dorasli tom zadatku, isto onako, kao što tada nisu bili tome dorasli ni socijalisti u Austriji, čak i kod jednostavnijih okolnosti, nego što su bile u Dalmaciji, jer su u odnosu na nacionalno pitanje polazili od tada uobičajenog shvatanja u Drugoj internacionali, »da nacionalni problemi ne dolaze u red onih pitanja za čije se rešenje radnička klasa pre svega bori . . .«[8]

Međutim kad se govori o gledištu socijalista u Dalmaciji prema nacionalnom pitanju, treba reći, da su prvi socijalisti u Dalmaciji dobrim dijelom, bilo porijeklom (Talijani), bilo obrazovanjem (na bazi talijanskog jezika i kulture), bili veoma bliski autonomašima, pa se, s obzirom na svu tu problematiku oko autonomaštva u Dalmaciji, samo po sebi nameće pitanje, nisu li autonomaške koncepcije i težnje utjecale na primjenu tih »internacionalističkih« principa u političkoj aktivnosti socijalističkog rukovodstva za Dalmaciju?

Socijalizam u Dalmaciji počinje da se širi baš u doba, kad se u austrijskoj socijalnoj demokraciji javljaju prve težnje, da se stranka angažira u rješavanju nacionalnog pitanja, kad se počinje mijenjati program stranke u prilog tim nastojanjima i formirati prve socijaldemokratske

[7] Socijalista, br. 1, 1898, Zadar 1898. Za podatke o novinama, koje su izlazile u Zadru na hrvatskom jeziku, vidi: V. Maštrović, Jadertina croatica II, Zagreb 1954.
[8] Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta u Jugoslavenskim zemljama do Prvog svjetskog rata, str. 155, Beograd 1954.

stranke na nacionalnom principu kao posebne organizacije u okviru Socijaldemokratske stranke Austrije,[9] pa je upravo zbog toga potrebno pokušati da se odgovori na postavljeno pitanje.

II

Iz Camberova izvještaja na kongresu u Beču izlazi, da je u Dalmaciju bio upućen radi agitacije jedan drug iz Trsta i da je okupio mnogo pristaša. Prema podacima iz već citirane Koraćeve knjige, pa novina »Katolička Dalmacija« (br. 34, 1897.), »Il Dalmata« (br. 44, 1897.), može se sa sigurnošću zaključiti, da je to bio Giovanni Marzetti (Marsetich?) iz Trsta, koji je krajem maja (29.) uhapšen u Trstu kao anarhista na traženje vlasti iz Splita, »odakle je pobjegao, pošto je izazvao neke nerede, koji su se tamo desili Prvog maja«. Prigodom premetačine kod Marzettija nađeno je i mnogo pisama iz Zadra, a među njima i takvih, u kojima se govorilo o atentatu na talijanskog kralja Umberta. Ovu je vijest »Il Dalmata« donio iz tršćanskog lista »Il Piccolo«. U svom komentaru toj vijesti »Il Dalmata« ne vjeruje u postojanje anarhista u Zadru, a što se tiče prvomajskih događaja u Splitu, kaže, da nije bilo teških nereda. Marzetti je bio uhapšen na osnovu traženja vlasti u Splitu, jer je učestvovao u pripremanju i štampanju socijalističkog prvomajskog proglasa, koji je bio zaplijenjen. Protiv Marzettija i njegovih saučesnika na tome poslu: Lazzarija, Corceka, Barbarića, Senjanovića i Laglića bio je u novembru iste godine pokrenut proces zbog veleizdaje. To je istovremeno bio i prvi proces protiv socijalista u Dalmaciji. Na suđenju su bili svi oslobođeni.

Prema svim ovim vijestima može se zaključiti, da je Marzetti boravio u Dalmaciji, odnosno u Splitu u toku mjeseca aprila, a možda i ranije i da je imao veze i s raznim anarho-socijalističkim elementima u Zadru. Vjerojatno je, ali nije sigurno, da se neko vrijeme zadržavao i u Zadru. Rekao bih, da je Marzettijeva posjeta Splitu bila i prvi neposredni kontakt između socijalista u Trstu i Dalmaciji na tlu Dalmacije.

[9] Tako je u augustu 1896. na kongresu u Ljubljani osnovana Jugoslovanska socijalno-demokratična stranka. O tome detaljno u: Zgodovinski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, Tom V, Beograd 1951.

Pittoni, jedan od rukovodilaca radničkog pokreta u Trstu, u svojoj brošuri: I convegni socialisti di Trieste (Trst 1905, str. 24), u vezi s ovim pitanjem navodi: »Bilo je vrijeme, kad su radnici radi afirmacije pred vladajućom klasom odlučno isticali svoj internacionalistički princip, negirali nacionalna prava i njihovu važnost. Od toga kaosa oslobodila se Socijaldemokratska stranka Austrije na kongresu u Beču 1897., na kome je zaključeno, da se u Austriji, gdje postoje tolike nacionalnosti, osnuju isto tolike socijalističke partije, naravno s potpunom autonomijom. Ovo prvo rješenje problema unutar naše stranke bilo je upotpunjeno s programom o nacionalnom pitanju u Brnu ...« (kongres 1899). Organizacioni pravilnik zajedničke Socijaldemokratske stranke Austrije, donesen je na kongresu u Beču i dopunjen na kongresu u Brnu (Zgodovinski arhiv KPJ, str. 56).

Ne treba, međutim, misliti, da je pojava Marzettija značila i prvo poznanstvo radnika u Dalmaciji sa socijalističkim idejama i socijalističkom aktivnošću. Neke pojave, koje govore o vezama između naprednih radnika u Dalmaciji sa socijalističkim radničkim pokretom u svijetu, mogu se utvrditi daleko prije 1897.

Još u oktobru 1871. uputio je ministar unutrašnjih poslova iz Beča dopis Namjesništvu za Dalmaciju s popisom komiteta i filijala Internacionale u Austriji. Među ostalim gradovima spominje se i Split kao sjedište Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju. Iako Namjesništvo za Dalmaciju nije moglo potvrditi tu vijest, ipak je činjenica, da je početkom 1872. osnovano u Splitu radničko društvo: »Sadruženje i radnja« (Società operaia: Unione e lavoro), pa nije bezrazložno zaključiti, da je to društvo trebalo da bude taj tobožnji komitet Internacionale.[10]

Potpisnik molbe za osnivanje »Tipografskog društva« u Zadru (Società tipografica zaratina – 1874. g.), prve prave strukovne organizacije u Dalmaciji, bio je Angelo Nani, onaj isti, koji je 1897. potpisao molbu upućenu Namjesništvu, da se odobri pravilnik društva »Democrazia sociale« u Zadru. Ovog Nanija spominje i Korać, kao jednog od prvih socijalista u Dalmaciji.[11] U osnivanju »Radničkog društva« u Zadru (Società operaia zaratina – 1877.) učestvovali su ljudi, koji su već tada stajali na nekim socijalističkim pozicijama. Među njima je bio i Rinaldo Ticina, brijač po zanimanju. On je kasnije (1897.) bio aktivan član društva »Democrazia sociale«.[12]

Iz jednog članka Luke Poduje Đikovića[13] izlazi, da se s propagandom socijalističkih ideja u Dalmaciji počelo 1892., a kao potvrda tome u

[10] Državni arhiv Zadar (DAZ), Presidijalni spisi Namjesništva RXI/2, 2, br. 1308, 1871. i br. 162, 169, 236, 1872.

[11] Korać, cit. djelo i DAZ, Miscellanea sv. 99 (XCIII), poz. 8.

[12] DAZ, Miscellanea sv. 99 (XCIII), poz. 21 i Štampe za 1897.

[13] Il Dalmata, br. 21 za 1906. – Luka Poduje Djiković, koga su socijalisti u Splitu istakli kao svoga kandidata na izborima 1897. (vidi: Korać, cit. djelo) bio je, barem kasnije, više autonomaš nego li socijalista. Poslije 1918. optirao je za Italiju i u Italiji je stalno živio. Kad su Talijani 1941. ponovno okupirali Dalmaciju, zajedno s okupatorskim snagama fašističke Italije došao je i Luka Poduje Djiković i službovao u Splitu. Zahvaljujem drugu Ivi Baljkasu, koji mi je dao ove podatke.

U toku 1892. g. razvijao je izvjesnu socijalističku aktivnost na Hvaru pop Ante Politeo, zvani Gvozdenjako (ili kako neki kažu Gvozdeni miš), o kome je »Il Dalmata« pisao nekoliko puta (br. 37, 42, 78 za 1892.). Politeo (rođen oko 1865.) je najprije živio u Rimu, gdje je bio vatreni pristaša socijalističkih ideja i zajedno sa rukovodećim ljudima talijanskog socijalizma učestvovao kao govornik na javnim socijalističkim skupovima u Rimu (Piazza Colonna). Zbog toga je morao napustiti Rim i Italiju. Želio je, da ga premjeste u Švicarsku, ali mu to nije uspjelo, već se morao nastaniti u svom rodnom mjestu Starom Gradu na Hvaru i tamo je javno propovijedao socijalističke ideje. Pokušao je organizirati prvomajsku proslavu u Hvaru 1892., ali je u tome bio ometen, te se Prvog maja nije ni pojavio u Hvaru. Nešto kasnije bio je pozvan pred sud u Splitu da odgovara zbog učešća u nekim socijalističkim izgredima. Izgleda, da se to desilo u toku 1891. za vrijeme njegova boravka u Italiji. U septembru 1892. otputovao je u »zemlju republika, Ameriku, gdje će valjda naći plodnije polje za socijalističko sjeme, koje mu je drago svugdje sijati.« – »Čudna stvar i dostojna zemlje izuzetaka – piše u drugom jednom dopisu dopisnik »Dalmate«

listu »Katolička Dalmacija« (br. 26 za 1892.) ima vijest, da je te godine proslavljen u Zadru Prvi svibnja, prvi put i od »radničke ruke« sa ovim komentarom: »Ovećih nereda nije bilo ali polupanih čaša i vike nije falilo«.[14] »Il Dalmata« za 1893. g. (br. 36) donosi sličnu vijest o proslavi Prvoga maja u Zadru.

Prva vijest o pojavi socijalističkih ideja u Dalmaciji, koju je zabilježio Korać, datira iz 1895. »Sloboda«, glasilo Socijaldemokratske stranke Hrvatske, donijela je tada vijest, da se u Splitu počeo »širiti socijalistički pokret«, a nešto kasnije i drugu vijest, u kojoj se govori, da su drvodjelski radnici u Splitu proveli uspješan štrajk, postigavši skraćenje radnog vremena na 10 sati (maj 1895.).[15] U toku 1896. ima slična vijest iz Šibenika bez nekih određenih podataka. Te iste godine izbija u Zadru štrajk tipografskih radnika[16] povodom njihova traženja, da im se poveća plaća.

Tipografsko je društvo surađivalo sa »Savezom radnika tipografa i ljevača slova« u Beču, pa je povodom novih tarifa za plaćanje tipografskih radnika, koje je prihvatio kongres tipografa u Beču (juni 1895.), sazvalo zajednički sastanak sa vlasnicima štamparija (septembar 1895.) radi primjene tih novih tarifa u Zadru. Na tom je sastanku zaključeno i to, da Prvi maja bude praznik, ali vlasnik može zadržati radnikovu nadnicu toga dana.

Vlasnici nisu htjeli da prihvate prijedlog te nove normalne tarife, naročito nisu htjeli da plaćaju metere 15 forinta sedmično, jer su smatrali, da meter tjednog ili polutjednog lista, ne može imati istu plaću

– Dalmacija, koja nema ni jednog propovjednika socijalizma, morala ga je naći u jednom svećeniku.«

Pred Prvi svjetski rat, Politeo se vratio u Dalmaciju, gdje je najvećim dijelom proveo ostatak svoga života, živeći kao boem u mnogim mjestima (Stari Grad, Šibenik, Žirje). Umro je u Sarajevu negdje oko 1935. I njegova smrt izazvala je malu senzaciju. Nijedan svećenik nije htio da ga sprovede do groba, jer se nije znalo, kojoj vjeri pripada. On je naime nosio bradu, pa je katolički svećenik zbog toga vjerojatno mislio, da je pravoslavne vjeroispovijedi. Potkraj života crkvene su mu vlasti bile uskratile pravo da vrši svećeničke obrede. Diskusija oko njegove vjerske pripadnosti, svršila se, kako se priča, tako, da mu je pogreb obavio pravoslavni svećenik.

Politeo je bio, prema »Dalmati«, čovjek dobra srca, natprosječne inteligencije i velike smjelosti, ali zanešenjak i fantasta. Po svemu, što smo o njemu saznali iz drugih izvora (od penzionera Ante Ilijića, inženjera Jakova Despota i posebno od primariusa zadarske bolnice dra Miloša Škarice), može se zaključiti, da je imao nemirnu, bujnu narav, izuzetnu u svakom pogledu. Kao da se prerano rodio za sredinu, iz koje je potekao, pa otuda i sva tragičnost ove osobite i veoma zanimljive ličnosti.

[14] Il Dalmata, br. 36 za 1892. g., također piše, da je i pučki elemenat uzeo velikog učešća u proslavi Prvog maja, koji je dotada redovito slavila zadarska buržoazija kao simbol proljeća. »U raznim gostionicama izvan grada veselo su hodočastili radnici. Nije bilo nikakve subverzivne misli, nikakve anarhične odluke. Naši vrijedni radnici, poslije svoga rada, ne traže druga prava osim prava na zabavu.« Te je godine Prvi maja bio u nedjelju i sasvim je moguće, da su i radnici na sličan način kao i buržoazija, ali sa drugim mislima i željama, slavili taj Prvi maj.

[15] Drago Gizdić, Dalmacija 1941., Zagreb 1957, str. 16.

[16] Il Dalmata, br. 78 i 79, 1895., br. 31, 1896.; Katolička Dalmacija, br. 25 i 26, 1896.

kao meter dnevnog lista. Zbog toga je u aprilu 1896. poslije dugotrajnog i neuspjelog pregovaranja došlo do štrajka, koji je trajao 8 dana (od 13.–20. IV.). U štrajku su učestvovali gotovo svi tipografski radnici, jer je od 5 gradskih štamparija radila samo jedna, i to djelomično.

Radi rješavanja spornih pitanja između radnika i vlasnika, bio je došao u Zadar izaslanik Saveza tipografskih radnika iz Beča, a i kotarski poglavar u Zadru umiješao se u to zaprijetivši radnicima, da će postupiti po zakonu, ukoliko se ne vrate na posao. Štrajk je kako izgleda završio kompromisom. Vlasnici su prihvatili novu tarifu osim u slučaju metera, gdje su radnici djelomično odstupili od svoga traženja.

Osim ovih bilo je do 1897. i drugih socijalističkih manifestacija, ali ova godina predstavlja doista prvu godinu jače socijalističke djelatnosti ne samo u Splitu već i u Dubrovniku i Zadru, koja je dovela i do osnivanja prvih socijalističkih organizacija. U veljači te godine »Il Dalmata« (br. 10) donosi vijest, u kojoj se govori o pokretu radnika u Splitu. Prema toj vijesti radnici u Splitu organizirali su još 1896. štrajk, koji je trajao gotovo mjesec dana, poslije čega je došlo do sporazuma s vlasnicima. »Izgleda – kaže dalje dopisnik, – da se u Splitu želi stvoriti nova socijaldemokratska stranka. Proširen je po gradu program generalnog predstavništva demokracije. Jednoj večeri, održanoj otprilike prije mjesec dana (negdje početkom 1897. g.), prisustvovalo je oko 50 radnika, a zatim je u Velom Varošu održan sastanak zanatlija«. Ova je vijest po svoj prilici u vezi s aktom, koji je Namjesništvo uputilo Kotarskom poglavaru u Splitu 3. III. 1897., a u kome se kaže: »Obzirom na istodobnu naredbu ovog ureda br. 7376 o zabrani konstituiranja društva: »Radnička splitska federacija« (Federazione operaia di Spalato), poziva se Vaše Blagorođe da na način pun takta, povjerljiv i nenapadan djeluje na pouzdane poslodavce predlagača, da navedena pravila ne budu, ako je ikako moguće, ponovno podnesena«.[17] Prema ovome moglo bi se zaključiti, da je Namjesništvo osujetilo pokušaj osnivanja društva »Savez među radnicima« koje se spominje na strani 181. Istorijskog arhiva KPJ – T. IV. i da to društvo nije nikad formalno postojalo.

Društvo, kome se u Istorijskom arhivu KPJ pridaje veliko značenje »u organiziranju radničke klase«, nije bio navedeni »Savez među radnicima«, već »Društvo radnika i radnica« (Società fra lavoratori i lavoratrici), koje je osnovano nešto kasnije (augusta 1897.), također u Splitu, a zatim i njegova podružnica u Zadru (1898.).

Sigurno su se navedeni sastanci u Splitu održavali ne samo radi osnivanja društva, već i radi istupanja na državnim izborima u martu te godine. Tada su se, naime održali prvi izbori za takozvanu V. kuriju,[18]

[17] DAZ, Presidijalni spisi Namjesništva R XI/2, 1, br. 2021, 1897.

[18] Državnim zakonom od 14. juna 1896. uveden je za državne izbore posebni razred birača, nazvan »Opći razred birača« u kome su imali pravo biranja svi austrijski državljani sa navršenom 24. godinom života. Kako su od ranije već postojala 4 razreda birača ili kurije, ovaj novi razred nalazio se na petom mjestu u tekstu zakona, pod rednim slovom *e*, pa su ga zato i nazivali V. kurija. Ovaj »Opći razred birača«

koja je, kako kaže Pittoni, »bila data proletarijatu od države kao kost koja se baca pod stol . . .«[19] Na ovim izborima (3. III. 1897.) istupili su samostalno socijalisti u Dubrovniku i Splitu, kako pored Koraća obavještava i tadašnja građanska štampa u Dalmaciji, koja je oštro reagirala na ovu pojavu. – »Prva je pojava socijalizma u našim krajevima po broju doista neznatna, skoro smiješna«, piše »Katolička Dalmacija«, »ali i najmanja rana zadaje brige, jer se svaka rana može razcrvotočiti«. Prema pisanju lista »Il Dalmata«, u Splitu je radnički komitet okupio oko 500 osoba, koje su korporativno pošle da glasaju, ali zbog loše sastavljenih spiskova mnogi nisu mogli ostvariti svoje izborno pravo.

Socijalisti u Dubrovniku izdali su povodom ovih izbora proglas na radnike, u kome ih pozivaju, da glasaju za one ljude, koji će se boriti za sveopće pravo glasa, za osamsatni rad i za osiguranje starosti radnika. Time su oni konkretno i jasno definirali prvi socijalistički program radničke klase toga vremena u Dalmaciji.[20]

Ovaj prvi politički istup socijalista u Dalmaciji, iako nije donio osobitih rezultata, što se kod tadašnjih političkih prilika nije moglo ni očekivati, pozitivno je djelovao kao agitaciono-propagandna akcija. To je bila prva jača manifestacija jedne nove političke grupacije, za koju javnost u Dalmaciji nije dotada znala, da postoji. Građanska štampa bila je iznenađena, a i zabrinuta ovim nastupom, a građanske političke organizacije započele su otada uz pomoć klera redovitu propagandu protiv socijalizma, želeći, da ga već u prvom zametku uguše. Radi toga se pristupilo i osnivanju radničkih organizacija na nacionalnoj i vjerskoj osnovi u skladu s aktivnošću kršćanskog socijalizma, koji je nikao kao posljedica enciklike pape Lava XIII. »Rerum novarum«, i s pravaško-frankovačkim nastojanjima u Hrvatskoj, da osnivanjem nacionalne radničke organizacije onemoguće socijaldemokratske radničke organizacije u Hrvatskoj. Tako su upravo u toku 1897. osnovane: »Hrvatska radnička zadruga« u Splitu i Dubrovniku i Hrvatsko radničko društvo »Napredak« u Kotoru.[21] Iza većine ovih akcija stajala je »Katolička Dalmacija«, a kasnije »Hrvatska kruna« odnosno njihov urednik, frankovac i austroklerikalac, osnivač Prave stranke prava u Dalmaciji don Ivo Prodan,

ili »V. kurija« birao je u cijeloj Dalmaciji samo dva poslanika u Parlament u Beču. Prvi izborni kotar V. kurije sačinjavali su sudski kotari: Zadar, Biograd, Pag, Rab, Benkovac, Obrovac, Kistanje, Šibenik, Skradin, Knin, Vrlika, Drniš, Sinj, Imotski; u drugom izbornom kotaru nalazili su se sudski kotari: Split, Trogir, Omiš, Brač, Hvar, Stari Grad, Vis, Makarska, Vrgorac, Metković, Dubrovnik, Cavtat, Ston, Korčula, Pelješac, Kotor, Risan Budva i Herceg Novi.

Otada je Dalmacija bila zastupljena u Parlamentu sa 11 umjesto 9 poslanika (List državnih zakona za 1896., Beč 1896, str. 529).

[19] Valentino Pittoni. I convegni socialisti di Trieste 21–25 maggio 1905., Trst 1905, str. 29.

[20] Il Dalmata, br. 20, 1897.; Katolička Dalmacija, br. 25 i 62, 1897.; DAZ, Štampe 1897.; Korać, cit. djelo.

[21] Narodni list, br. 54, 55, 85, 103, 1897., br. 8 i 10, 1898.; Katolička Dalmacija, br. 25, 83, 86, 1897.

koji je svojom antisocijalističkom aktivnošću uspio aktivirati prilično jake snage reakcije za borbu protiv socijalističkog pokreta.[22]

Prvi maja 1897. proslavljen je svečano u Dubrovniku. Oko 80 socijalista s crvenim karanfilima utaknutim u revere kaputa prošlo je u povorci kroz grad,[23] dok se u Splitu, kako znamo, štampao prvomajski letak, povodom čega je bilo došlo do nereda i hapšenja.[24]

Značajan datum u životu radničkog pokreta u Dalmaciji predstavlja 23. augusta 1897. Tada je odlukom Namjesništva br. 21171 odobren pravilnik »Društva radnika i radnica« (Società dei lavoratori e lavoratrici).[25] Zamisao osnivača bila je, da društvo bude organizacija radnika za čitavu Dalmaciju, bez obzira na njihovo zanimanje. Korać navodi, da je društvo konstituirano 29. augusta navedene godine i da je tom prilikom održano više konferencija i zborova, kojima su prisustvovali prvaci socijalističkog pokreta u Trstu, Camber i Gržan. Nije poznato, koji su ljudi sačinjavali prvu upravu, zna se samo, da je njegov prvi predsjednik bio Ivan Lazzari, koji je bio i glavni pokretač osnivanja društva. Društvo je brojilo oko 200 članova, a po imenu su poznati ovi članovi: Albert Cortese, Nikola Senjanović, Antun Stefanini, Josip Bakić, Josip Krstulović-Jelić, Vicko Bilinić, Rikard Stenigo, Toma Strizzel, Frane Pazinović, »godinama poznat kao najpopularnija radnička figura u splitskom pokretu«,[26] Ante Antić, Ivan Mallig, Josip Milišić, Marko Jakaša, Petar Dvornik, Franjo Dedel, Petar Kalandrin, Josip Capeletti, Vjekoslav Paparella, Karlo i Ivan Pavazza-Drelje Dujini, Ante Šegvić Jakovljev, Andrija Unušić, Antun Stiglizza, Marin Pivčević i Jakov Gabrić, po zanimanju krojač, istaknuti član društva i njegov drugi predsjednik, a kasnije jedan od prvaka Socijaldemokratske stranke Dalmacije.

U štampanom Pravilniku »Društva radnika i radnica«[27] pored ostalog se iznosi, da društvo djeluje na području cijele Dalmacije i da će se u pojedinim mjestima osnivati mjesne grupe. »Muški i ženske mogu biti članovi društva«.

Posebnim poglavljem određena je svrha društva ovako:

»Čl. 2. Svrha društva jest:

1. Promicati i štititi interese moralne (duševne) i materijalne (tjelesne) svojih članova:

2. Probuditi i učvrstiti svijest solidarnosti između svojih drugova radnika.

[22] Katolička Dalmacija. br. 11, 1892., br. 7, 52, 53, 56, 57, 58, 1893., br. 20, 21, 24, 25.,1894., br. 25, 62, 1897., br. 9, 19, 21, 24, 29, 38, 39, 40, 53, 1898. i t. d.

[23] DAZ, Presidijalni spisi Namjesništva, R XI/2, 1, br. 3364, 1897. – Prema Gizdiću (cit. djelo, str. 16) u Splitu je održana skromna proslava Prvog maja 1896. u gostionici »Vila Ana«.

[24] Korać, cit. djelo; Il Dalmata, br. 44, 1897.; Katolička Dalmacija, br. 44, 1897.

[25] Pravilnik Društva radnika i radnica, Split 1897.; DAZ, Presidijalni spisi Namjesništva, R XI/2, 1, br. 1937 i 1951, 1898.; Korać, cit. djelo.

[26] Korać, cit. djelo, str. 350–357.

[27] Pravilnik Društva radnika i radnica bio je štampan na hrvatskom i talijanskom jeziku.

Da poluči te svrhe, društvo će rabiti ova sredstva:

a) pomagati će putujuće drugove;

b) potpomagati će svoje članove i ostale drugove u izvanrednim slučajevima, kao na pr. kad je koji odalečen od radnje, nestašice radnje i slično; u slučaju vatre, u slučaju bolesti svojih obiteljskih članova i t. d.;

c) predavati će, držat će sjednice, isključiv politiku i vjeru, sazivati će skupštine i promicati će društvene (socijalne) sastanke;

d) utemeljivati će knjižnice, spajati će se s ostalim društvima istoga smjera, koja se nalaze u predjelima i mjestima zastupanima na Carevinskom vijeću;

e) uvađati će listove zanatlijske i druga izdanja;

f) propitkivat će se o naplaćivanju nagrade radnika kao i o broju besposlenih za moć imati nužni popis e da se mogu tako odrediti moguće pripomoći prema stanju društva (čl. 2. b):

g) besplatno će vršiti službu namještćanja«.

Društvo je, kao što se vidi, isključivalo politiku i vjeru iz područja svoje aktivnosti. Međutim, dok je isključivanje vjerske aktivnosti društva očit znak, da su osnivači društva bili zaista socijalisti, dotle se formulacija o isključivanju politike iz društvene aktivnosti može sa sigurnošću pripisati ili direktnom traženju Namjesništva, da se to učini, ili utjecaju prakse, koju je ono redovito vršilo i ranije pri osnivanju radničkih društava, koja sa socijalizmom nisu imala nikakve ili gotovo nikakve veze. Kad je neko radničko društvo tražilo odobrenje svoga pravilnika, Namjesništvo ga nije odobravalo sve dotle, dok nije bila isključena svaka formulacija, koja bi se mogla tumačiti kao dopuštenje neke političke aktivnosti ili, dok nije bilo izričito naglašeno, da se društvo ne će baviti politikom. Računajući s time, osnivači su možda samoinicijativno unijeli ovaj stavak o isključivanju politike iz društvene aktivnosti, ali je vjerojatnije pretpostaviti, da je bilo natezanja s Namjesništvom oko pojedinih formulacija, te je zbog toga morao biti unesen i navedeni stavak.

Društvo je dakle ostalo na terenu sindikalne aktivnosti, koja ima dvostruki zadatak: da organizira i omogući materijalnu pomoć članovima društva i putujućim drugovima u izvanrednim prilikama, kao što su besposlica, bolest, požar i slično i da kulturnom i prosvjetnom djelatnošću podiže obrazovanje i svijest svojih članova. Na sličan način bila je formulirana i svrha nekih od ranije postojećih radničkih društava. Ipak ima nekoliko detalja, koji predstavljaju novost u sadržaju ili izrazu. Tu je u prvom redu isključivanje vjerske djelatnosti društva. Novost je zatim u talijanskom tekstu upotreba riječi »il lavoratore« umjesto »l'operaio« za našu riječ radnik, valjda zbog toga, što se riječ »l'operaio« kompromitirala reakcionarnom politikom, koju su vodila mnoga radnička društva i koja su se na talijanskom zvala »Società operaia«, ili pak zato, što je riječ »il lavoratore« jače naglašavala klasnu pripadnost proleterijatu. Na nov način govori se i o razvijanju solidarnosti među radnicima i o povezivanju društva s ostalim sličnim društvi-

ma u Austriji. Namjesništvo ranije nije dopuštalo nikakve veze radničkih društava s ostalim sličnim društvima, a nije se lako mirilo ni s riječju »radnička solidarnost«.[28] Novo je i to, što je u samom naslovu društva naglašena jednakost spolova, jer društvo pripada radnicima i radnicama.

Ovi detalji u određivanju svrhe društva najavljuju kvalitativnu razliku između ovog i ranije osnovanih radničkih društava, koja se odmah ispoljila i u njegovoj aktivnosti. Sve akcije društva – zbog kratkog trajanja društva bilo ih je malo – bile su usmjerene na formiranje jedne zajedničke organizacije radnika za cijelu Dalmaciju i na manifestiranju svoje pripadnosti socijalističkom pokretu, zbog čega je bilo i zabranjeno, jer je takvom aktivnošću ubrzo prešlo na teren političke aktivnosti.

Krajem 1897. godine osnovano je u Zadru društvo »Democrazia sociale« kao čisto politička socijaldemokratska organizacija. Događaje u vezi s osnivanjem ovog društva opisuje »Socijalista« (br. 1–1898.), »Katolička Dalmacija« (br. 85–1897.), niz dokumenata, koji se odnose na osnutak i aktivnost društva, i Korać u već navedenom djelu.[29] Ta se zbivanja mogu ovako rekonstruirati: Knjižar Angelo Nani sa 6 drugova »obrtnika pripadnika radničkog staleža« prijavio je kotarskom poglavarstvu u Zadru, da će 31. oktobra 1897. poslije podne u restauraciji »Pilzen« održati radničku skupštinu, ograničenu na pozvane goste radi osnivanja socijaldemokratskog društva. Skupština se doista toga dana i održala, a prisustvovalo je oko 250 osoba. Prema pisanju »Katoličke Dalmacije« ovoj je skupštini prisustvovao i neki socijalista iz Trsta, koji je tom prilikom održao govor o socijalizmu, a na osnovu Koraća moglo bi se zaključiti, da je to bio Antun Gerin, tajnik Talijanske sekcije Socijaldemokratske stranke Austrije.

Skupština je izabrala osnivački odbor. Ovaj je prema statutu društva »Lega sociale-democratica« u Trstu sastavio pravilnik novog društva »Democrazia sociale« i podnio ga na odobrenje Namjesništvu. Namjesništvo je najprije zatražilo informacije od Namjesništva u Trstu, pa, kad se uvjerilo, da su pravila novog društva doista rađena prema pravilima navedenog društva u Trstu, nije moglo inače, već da svojim aktom br. 33709 od 11. XII. 1897. odobri pravila, a time i djelatnost društva »Democrazia sociale« u Zadru.

Osnivački odbor, kome je na čelu bio Nani,[30] obavijestio je zatim jednim plakatom radnike o postojanju društva i otvorio upis u društvo

[28] Vidi štampani, ali neodobreni pravilnik Radničkog društva u Zadru: DAZ, Miscellanea, sv. 99 (XCIII), poz. 21.

[29] DAZ, Miscellanea sv. 100 (XCIV), poz. 4; Presidijalni spisi Namjesništva R XI/2, 1, br. 5029, 1897.

[30] Prof. Angelo Nani (rođen u Zadru 17. XII. 1847., umro 10. X. 1931.), prvi predsjednik društva »Democrazia sociale«, bio je i jedan od osnivača Tipografskog društva u Zadru 1874. Od mladih dana zanimao se za socijalističke ideje, odnosno za moderni radnički pokret. Može se prema tome ubrojiti među veterane socijalističkog pokreta u Dalmaciji. Imao je vlastitu knjižaru u Zadru (reklamni oglas u prvom broju »Socijaliste«), pa se, kako izgleda, nije bavio profesurom. Napisao je nekoliko djela (Saggi di critica storica e letteraria, Zadar 1875.; La Dalmazia-cenni e pensieri,

najavivši, da će se osnivačka skupština održati u prostorijama hotela »Pilzen«. Skupština je održana dne 21. XII. 1897. i na njoj je izabrana prva uprava društva u sastavu: Angelo Nani, kao predsjednik, pa Vinko Chinzelin, Antun Calich, Anselmo Vladovich, Matija Wolf kao članovi uprave, a Josip Floreani, Ćiril Orlich i Josip Florean (?), kao članovi nadzornog odbora.

Policijski komesar Drabek zabranio je izbor delegata za kongres Jadranske sekcije Socijaldemokratske stranke Austrije, koji se uskoro imao održati u Trstu, pa je neslužbenom saglasnošću članstva i uprave, bio poslan na kongres Antun Calich, tajnik društva.

Dok je pravilnik »Društva radnika i radnica« u Splitu bio štampan na hrvatskom i talijanskom jeziku, što znači, da su socijalisti u Splitu priznavali, ako ne hrvatsku nacionalnost, ono barem slavensko porijeklo stanovništva Dalmacije, pravilnik društva »Democrazia sociale«, koje je također svoju aktivnost razvijalo na području čitave Dalmacije, bio je štampan samo na talijanskom jeziku. Prema tome socijalisti u Zadru, koji su osnovali ne sindikalno, već političko socijaldemokratsko društvo, nisu uopće uzimali u račun većinu slavenskog stanovništva Dalmacije, a to je s obzirom na političke prilike u Dalmaciji, bilo u najmanju ruku simptomatično.

Pravilnik društva »Democrazia sociale« jasno pokazuje njegovu političku fizionomiju: »Cilj je društva – kaže se u pravilniku – širenje političkog obrazovanja i demokratskih principa kao i postojana zaštita i unapređivanje političkih i ekonomskih prava i interesa svojih članova ...«. Članom društva mogao je postati svaki onaj, koji se obaveže, da će poštovati statut društva, a nije bio isključen iz političkih društava na osnovu propisa § 30 zakona o udruženjima.

Ove nove formulacije sigurno su posljedica činjenice, što su osnivači društva »Democrazia sociale« jednostavno prepisali pravila društva »Lega sociale-democratica«, koje je u Trstu bilo odobreno još 1894. Ovdje se nameće pitanje, zašto socijalisti u Dalmaciji nisu to prije učinili? Zašto je Namjesništvo u Trstu još 1894. odobrilo rad socijaldemokratskim političkim organizacijama, dok je Namjesništvo za Dalmaciju još i 1898 teško dopuštalo osnivanje socijalističkih radničkih društava, koja su se osnivala u prvom redu radi sindikalne aktivnosti. Odgovor na ova pitanja treba tražiti u nerazvijenim ekonomskim i posebnim političkim prilikama u Dalmaciji, koje su Namjesništvu za Dalmaciju dopuštale više samovolje u radu; u slabosti i nerazvijenosti radničke klase i neznatnoj pojavi socijalističkih elemenata, koji usto nisu bili jače povezani, ni među sobom, a ni sa jačim radničkim centrima izvan Dalmacije.

Trst 1877.; Zara e i suoi contorni, Zadar 1878.; Diario di quanto e succeso dai 2 a 17–V–1897, nella caduta della veneta republica, Zadar 1878.; Della letteratura italiana prima di Dante, Trst 1882.; Notizie storiche della citta di Zara, Zadar 1883), u kojima se ne bavi socijalizmom, već se pojavljuje kao jedan od ideologa autonomaštva. Koliko god je bio socijalistička, još više je bio autonomaška perjanica u Dalmaciji.

Neuspjelim pokušajem, da se osnuje »Savez među radnicima«, započela je aktivnost dalmatinskih socijalista na formiranju prvih svojih organizacija. U tome su vidnog učešća, a i inicijativu imali talijanski socijalisti iz Trsta. Na kongresu Socijaldemokratske stranke Austrije u Beču, tršćanska socijalistička organizacija izvjestila je u svom službenom izvještaju kongresu o događajima u Dalmaciji ovako: »U Splitu i Dubrovniku uveli su praznikovanje Prvog maja i u oba su mjesta na sastancima odlučili da osnuju političko društvo. U Splitu se računa na oko 300 pristaša, većinom Slavena, a u Dubrovniku na nešto više pristaša isključivo slavenske narodnosti.«[31]

Iz ovoga izlazi, da se u početku mislilo osnovati društvo samo u Splitu i Dubrovniku i da je pokret u svojim prvim danima bio najjači u Dubrovniku. Kako je došlo do toga, da se osnuje društvo u Zadru, a ne u Dubrovniku, nije poznato, premda bi zbog odnosa u Dalmaciji bilo veoma zanimljivo saznati pravi uzrok tome.

Pored Cambera, čija nam je diskusija na kongresu već poznata, za pojačanje agitacije u Primorju i Dalmaciji založio se i Etbin Kristan. On je tražio, da se u obje pokrajine pošalju agitatori na dulje vrijeme.[32] Rezultat ovog priličnog interesovanja kongresa za prilike u Primorju i Dalmaciji, bio je ne samo zaključak, da se osnuje Jadranska sekcija stranke, već sigurno i preporuka, da se ubrza i pojača rad na proširenju organizacije u obje pokrajine. Zato su najistaknutiji socijalistički vođe u Trstu odmah poslije kongresa prilično užurbano prišli formiranju organizacije u Splitu i naročito one u Zadru, koja, kako smo vidjeli, nije bila u planu, te su uspjeli da je osnuju neposredno pred sam kongres Sekcije.

U čitavoj ovoj aktivnosti najzanimljivije je to, što su je vodili tršćanski socijalisti, rukovodeći članovi Talijanske sekcije Socijaldemokratske stranke Austrije, dok na drugoj strani postoje sigurni podaci, da je Dalmacija kao agitaciono područje bila povjerena Jugoslavenskoj socijaldemokratskoj stranci u Ljubljani, i to upravo od kongresa u Beču. U izvještaju, koji je Jugoslavenska socijaldemokratska stranka podnijela kongresu centrale u Brnu (1899.) ističe se, da je njeno agitaciono područje veoma veliko i da seže od Južne Štajerske do u Dalmaciju.

Na osmom kongresu centrale u Beču (1901.) Jugoslavenska socijaldemokratska stranka naglasila je ponovno u svom izvještaju veličinu svoga područja, koje je odlukom kongresa stranke iz 1897. bilo prošireno na Koruško i Dalmaciju. Dalje se kaže, da stranki još nije bilo moguće da prodre u cjelokupno svoje područje i da nijedna bratska stranka nije u težem položaju od nje, jer nacionalni odnosi nisu nigdje tako malo u skladu s teritorijalnim odnosima kao na jugu Austrije.

U diskusiji na kongresu Jadranske sekcije, Gerin, tajnik tršćanske organizacije, rekao je, da je centrala u Beču odredila kao referente za

[31] Zgodovinski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, Tom V, Beograd 1951, str. 49.
[32] Zgodovinski arhiv KPJ, Tom V, str. 50.

Dalmaciju Kopača, Kristana i Zavertnika, što je potvrdio i član centralnog rukovodstva stranke Ellenbogen.[33]

Očito je prema tome, da je Dalmacija kao agitaciono područje bila dodijeljena Jugoslavenskoj socijaldemokratskoj stranci, što je bilo potpuno u skladu s njenim osnovnim zadatkom, da u okviru Austrije djeluje na čitavom području, gdje žive Južni Slaveni.[34]

Nije poznato, kako je došlo do toga, da tršćanski socijalisti preuzmu svu agitaciju u Dalmaciji. Da li je to bilo učinjeno u sporazumu s rukovodstvom Jugoslavenske socijaldemokratske stranke u Ljubljani, ili su se oni samoinicijativno požurili, da bi što prije obavili sve pripreme za saziv osnivačkog kongresa Jadranske sekcije, i tako drugove u Ljubljani stavili pred gotov čin? Možda je za ovakvo stanje stvari kriva djelomično i nespremnost JSD stranke, da se odmah angažira u Dalmaciji zbog nedostatka kadrova. Novi materijali, koji se budu našli o radničkom pokretu u Austriji, odnosno u njenim južnim pokrajinama, a toga će sigurno biti u Trstu ili Beču, objasnit će i ove odnose.

Što se tiče samog radničkog pokreta u Dalmaciji, on bi bio najbolje prosperirao, da je došao pod utjecaj i rukovodstvo socijalne demokracije u Zagrebu, ako nije mogao da se zbog objektivnih okolnosti samostalno razvija. Sve druge solucije, kako ona sa rukovodećim centrom u Trstu, tako i ona sa centralnim rukovodstvom pokreta u Ljubljani, nisu mogle da doprinesu omasovljenju socijalističkog pokreta u Dalmaciji, jer ni jedno, ni drugo rukovodstvo nisu raspolagali s kadrovima, koji su se u propagandi mogli služiti hrvatskim jezikom. Ipak bi bilo bolje da je pokret odmah došao pod utjecaj i rukovodstvo JSD stranke u Ljubljani, jer su koncepcije talijanskog iredentizma, čime su bili zaraženi gotovo svi Talijani na istočnoj obali Jadrana, mogle svijesno ili nesvijesno postati utjecajan faktor na socijalističku propagandu, koja je dolazila iz Trsta i time kompromitirati sam pokret.

III

Ni Korać, ni Marjanović, ni Istoriski arhiv KPJ, a ni Drago Gizdić ne spominju uopće ovaj kongres,[35] pa nije pretjerano pretpostaviti, da se kod nas o njemu ne zna mnogo. Donekle zbog toga, ali naročito zato, što je ovaj kongres bio od posebnog značenja za prve dane radničkog pokreta u Dalmaciji pa i Istri, potrebno je opširnije se osvrnuti na tok kongresa, diskusiju, koja se vodila i zaključke, koji su bili doneseni.

[33] Zgodovinski arhiv KPJ, Tom V, str. 61, 85, Presidijalni spisi Namjesništva br. 713, 1898.

[34] Marjanović, cit. djelo, str. 84.

[35] O ovom kongresu postoji opširan izvještaj u DAZ, Presidijalni spisi Namjesništva, br. 713, 1898. On će zajedno s ostalim dokumentima o radničkom pokretu u Dalmaciji ovoga vremena biti uskoro objavljen u ediciji Društva arhivskih radnika Hrvatske. Svi ovdje navedeni podaci uzeti su iz ovog izvještaja.

Pozivnice za Prvi kongres Jadranske sekcije Socijaldemokratske stranke Austrije, koji se imao održati u Trstu 25. i 26. decembra 1897., upućene su organizacijama i pojedincima početkom decembra, a potpisao ih je A. Gerin, tajnik Talijanske sekcije Socijaldemokratske stranke Austrije. Od novina, koje su izlazile u Zadru, osvrnuo se na ovaj događaj »Il Dalmata« u broju 101 od 18. XII. 1897., gdje donosi vijest, da će se u Trstu održati kongres talijanskih socijalista za Primorje i Dalmaciju. U komentaru ovoj vijesti, organ dalmatinskih talijanaša pozdravlja činjenicu, što su se i radnici, iako internacionalisti, počeli udruživati po narodnosti, kojoj pripadaju. List se ne protivi bratimljenju radnika, ali radnici ne treba nikako da zaborave nacionalnost, najvredniju karakteristiku čovjeka.

Kongres je trajao dva dana (25. i 26. decembra), a održavao se u velikoj dvorani društva »Lega sociale democratica« u Trstu. Na dnevnom redu kongresa, koji je imao sedam točaka, nalazili su se pored ostalog: Izvještaj o stanju stranačke organizacije, zatim pitanja partijske taktike prema nacionalnim i vjerskim pitanjima, i propagande među seljacima, ribarima i mornarima; problematika u vezi s partijskom štampom, pa ekonomski problemi stranke.

Kongresu je prisutvovalo 57 delegata, i to: 33 iz Trsta, 2 iz Muggie, 12 iz Kopra, 2 iz Izole, 2 iz Rovinja, 1 iz Pule, 2 iz Krmina, 1 iz Zadra (Antun Calich), 1 iz Splita (Ivan Lazzari) i 1 iz Beča (delegat centralne uprave stranke Dr. Vilim Ellenbogen). Među delegatima iz Trsta nalazio se i Jože Zavertnik, urednik »Delavca« i »Svobode«, kao predstavnik Jugoslavenske Socijaldemokratske stranke te je u njeno ime i pozdravio kongres.

Za predsjednika Kongresa bio je izabran Dragutin Ucekar, slagar iz Trsta, a izvještaj (»prilično konfuzan« – kaže se u izvještaju) o stanju partijske organizacije podnio je Antun Gerin, koga je u pogledu Dalmacije dopunio Rikard Camber. Prema Camberu socijalistička agitacija u Dalmaciji djelovala je ne samo na radnike već i na zemljoradnike, a taktika stranačkih vođa u Zadru i Splitu ide za tim, da se povezuje s autonomašima i Hrvatima, da u pravom momentu napuste savez s jednima i drugima i da istupe samostalno. O stanju u Dalmaciji govorio je još i krojački pomoćnik Antun Calich, delegat iz Zadra. On je izjavio, »da su ne samo radnici nego i težaci zaneseni za socijaldemokratske ideje. Osim toga nalazi se među inteligencijom, studentima i profesorima valjanih obraćenika. U Zadru je već osnovano političko društvo na socijaldemokratskim temeljima.«

O prilikama u Istri govorili su Josip Benussi iz Rovinja, Ljudevit Cossutta iz Pule, Malfatti iz Trsta i drugi. Benussi je iznio, da su najveći neprijatelji socijaldemokratske stranke u području Rovinja buržoazija i naročito svećenstvo. Narod međutim prihvaća socijaldemokratske ideje. Slaveni u okolici grada nisu tako naoštreni protiv Talijana, kako se to opisuje. Smatra, da će se oni (Slaveni) udružiti s talijanskim socijaldemokratima, ako ni zbog čega, ono zbog toga, da uzmognu energično

istupiti protiv gulikoža i lihvara, kakvi su tamošnji »signori«. Cossutta je rekao, da bi u Puli radničke mase rado pristupile socijaldemokraciji, ali ih u tome sprečava pritisak, koji nad njima vrši zapovjednik Pomorskog vojnog arsenala. Za radnička društva u Puli[36] kaže da nisu sklona socijaldemokraciji i da sva svoja sredstva stavljaju na raspoloženje njenih protivnika. Zbog toga se ne će moći mnogo učiniti kod izbora za V. kuriju. Malfatti je sa svoje strane potvrdio njegovo izlaganje.

Kad se govorilo o stranačkoj taktici, t. j. o gledištu, koje organizacija treba da zauzme prema nacionalnim i vjerskim pitanjima, zaključeno je, da se prema tim pitanjima valja držati sasvim indiferentno. U diskusiji, koja se povodom ovoga vodila, izišla su na vidjelo suprotna gledišta Antuna Gerina i Rikarda Cambera. Gerin je u skladu s intencijama centralne organizacije u Beču predložio osnivanje dviju sekcija stranke – talijanske i slavenske: Talijanska sekcija u Trstu morala bi imati tajništvo sastavljeno isključivo od Talijana. Slavenska sekcija u Primorju i Dalmaciji treba da bude potpuno nezavisna od tajništva sekcije u Trstu i da bude u direktnom kontaktu sa centralnom organizacijom u Beču. U tu je svrhu centrala u Beču i poslala ovamo agitatore Etbina Kristana, Josipa Zavertnika i Josipa Kopača. Gerinov prijedlog odlučno je podržavao i dr. Ellenbogen, jer je bio potpuno u skladu sa zaključcima šestog kongresa stranke.

Camber je sa svoje strane predložio, da Primorsko-dalmatinska regionalna sekcija stranke bude, bez obzira na narodnosti, koje u tom području žive, jedna jedinstvena socijaldemokratska organizacija. Ovaj njegov prijedlog bio je prihvaćen kao zaključak većinom od 50 prema 6 glasova. To se nije dopalo Gerinu i njegovu vjernom prijatelju Malfattiju, pa će se, kaže izvještaj, »razdor koji je uslijed toga nastao između spomenutih i ostalih stranačkih vođa dnevno zaoštravati«.

Kongres je zatim raspravljao o agrarnim problemima svoga područja, pa o prilikama mornara i ribara. To su uz zemljoradnju bila najrasprostranjenija zanimanja na teritoriju Primorja i Dalmacije. U vezi s ovom problematikom nije ništa zaključeno, već su izabrana dva komiteta, da prouče ova pitanja i predlože potrebne mjere.

Zatim je Gerin predložio Pravilnik Jadranske sekcije Socijaldemokratske stranke Austrije, koji je prihvaćen u ovakvom obliku:

»1. Pokrajine Primorja i Dalmacije sačinjavaju Jadransku sekciju Socijaldemokratske stranke Austrije i njen je program onaj, što je donesen na socijaldemokratskom kongresu u Heinfeldu (1888–1889) i Beču (1892).

2. Ova je sekcija podijeljena po izbornim kotarima.

[36] Sedamdesetih godina prošlog stoljeća i kasnije osnovana su pod utjecajem liberalne buržoazije u Dalmaciji i Istri mnoga radnička društva (società operaie) za uzajamnu pomoć. Ona su možda osnovana na poticaj, koji je posredno došao od Internacionale, ali su, ustvari, ili odmah, ili neposredno poslije svoga osnutka postala ekspoziture autonomaških i malograđanskih shvaćanja.

3. Deset članova stranke mogu formirati grupu, koja bira tri povjerenika. Razne grupe jednog izbornog kotara sačinjavaju sekciju. Povjerenici grupa imenuju rukovodeći komitet izbornog kotara koji je u stalnoj vezi s pokrajinskim komitetom sastavljenim od sedam članova, koji se bira na pokrajinskim konferencijama.

4. Sjedište Pokrajinskog komiteta utvrđuje konferencija.

5. Gorica, Trst i Istra sačinjavaju sjeverni, a Dalmacija južni dio Jadranske sekcije. Oba su dijela autonomna, ali su zavisni od Regionalnog sekretarijata jadranskih pokrajina, koji se bira na kongresima Sekcije.

6. Radi podmirenja troškova Sekcije uvode se blokovi (bloks), čiji se iznos ovako dijeli: 30% u korist mjesne sekcije za vlastite potrebe, 20% kao rezervni fond za troškove kongresa, 50% Regionalnom sekretarijatu od čega 25% za troškove Jadranske sekcije, a 25% kao rezerva za generalno predstavništvo stranke u Beču.

7. Jadranska sekcija ima vlastiti organ koji nosi naslov »Il Lavoratore«.

8. Jadranska sekcija nosi naslov: Socijaldemokratska stranka za Primorje i Dalmaciju.

9. Sekretarijat ovih pokrajina fungirat će i kao komitet za štampu.«

Posebno se raspravljalo o stranačkoj štampi. Referent je bio Ucekar. On je istakao, da je »Il Lavoratore« jedini organ stranke i da se Sekcija ne će upletati u slovenske novine »Delavec« i »Svoboda«, koji ovise o vodstvu Jugoslavenske socijaldemokratske stranke u Ljubljani. U diskusiji su mnogi izrazili žaljenje, što »Il Lavoratore« ne može da izlazi svaki dan. Lazzari iz Splita obavijestio je kongres, da u Dalmaciji pripremaju izdavanje novina na talijanskom i hrvatskom jeziku. Ovu je namjeru Gerin nazvao besmislicom i pozvao sve, da pomognu širenje partijskog organa, koji će rado primati i dopise iz Dalmacije. Na koncu je donesen pravilnik lista »Il Lavoratore«, u kome se određuje, da će list privremeno izlaziti četiri puta mjesečno. U posebnoj rezoluciji postavljen je pored ostalog sekretarijatu stranke zadatak, da poveća format lista i uvede nove rubrike sa člancima i diskusijama s područja sociologije i ekonomske politike s osobitim obzirom na štrajkove i bojkote, te da se redovito donosi pregled bibliografije.

Na kongresu je bilo govora o radu s omladinom i ženama, pa je prihvaćena rezolucija o jednakopravnosti žena s muškarcima.

Na koncu je izabran sekretarijat stranke, u koji su ušli: Rikard Camber, Antun Gerin, Ljudevit Domocos, Ljudevit Malfatti i Dragutin Ucekar za Trst, Ljudevit Cossutta za Pulu (ne za Istru) i Ivan Lazzari za Dalmaciju. Camber je izabran za odgovornog urednika lista, dok su kao vlasnik i izdavač fungirali: Antun Borri, Camber, Gerin i Ucekar.

Banketom u hotelu »Europa«, kome su prisustvovali svi učesnici, završio se ovaj kongres, koji, ma da je posredno odigrao značajnu ulogu u formiranju prvih socijalističkih organizacija u Dalmaciji, ipak svojim zaključcima nije doprinio daljem razvitku socijalističkog radničkog po-

kreta u Dalmaciji, već mu je, može se slobodno reći, zamaglio perspektivu.

Pozitivnim doprinosom kongresa radničkom pokretu u Dalmaciji može se smatrati to, što su povodom kongresa osnovane prve socijalističke izrazitije radničke organizacije i što je radnička klasa u Dalmaciji preko tog kongresa postala sastavni dio organiziranog internacionalnog proletarijata. Što se međutim tiče samih zaključaka, koje je donio kongres, oni nisu stimulirali dalji razvoj radničkog pokreta, ni u kvantitativnom, niti u kvalitativnom pogledu.

Ne ulazeći u to, koliko je indiferentnost prema vjerskim pitanjima mogla koristiti ili štetiti širenju socijalizma u Dalmaciji, treba naglasiti, da indiferentnost prema nacionalnim problemima, koju su proklamirali na kongresu, nije nikako mogla biti od koristi socijalistima u krajevima, gdje se još uvijek vodila žestoka borba za njihovo rješenje, kao što je to bilo u Dalmaciji i Istri. Tu činjenicu ovaj kongres nije nikako smio da zanemari, osobito ne zato, što je sazvan u doba, kad je i socijalna demokracija počela da vodi računa o nacionalnom pitanju, i jer je bio sazvan najviše zbog toga, da doprinese rješavanju nacionalnog pitanja u području, gdje je to pitanje predstavljalo najosjetljiviji problem. Zato veoma iznenađuje zaključak, što ga je donio kongres, da se za pokrajine Primorja i Dalmacije formira jedna zajednička stranka, ili regionalna sekcija sa sjedištem u Trstu to više, što je, ako je vjerovati izvještaju, donesen protivno intencijama kongresa stranke u Beču i njena centralnog rukovodstva. Znači li to, da većina delegata na kongresu nisu poznavali nacionalnu problematiku svoga područja, što je teško vjerovati, ili su, osjećajući se Talijanima, a nedovoljno principijelni u primjeni internacionalističkih načela, željeli, da u socijalističkom pokretu ovog područja osiguraju i dalje prevagu malobrojnim, ali zato kulturno jačim talijanskim ili talijanaškim elementima u radničkoj klasi Primorja i Dalmacije? Čini mi se, da je ova druga pretpostavka mnogo bliže istini.

Podnosilac prijedloga, da se na Primorju i Dalmaciji formira samo jedna sekcija, a ne posebno talijanska za Trst, a posebno slavenska za Primorje i Dalmaciju, bio je Camber, koji je na kongresu stranke u Beču rekao, da se korisna socijalistička agitacija u Dalmaciji »ne može voditi iz Trsta niti iz Zagreba«. Camber je prilično dobro poznavao nacionalnu, ekonomsku i kulturnu problematiku Primorja i Dalmacije; ono, što je govorio na kongresu, bilo je sigurno dobro promišljeno, pa se pitamo, zašto je sam na vlastitu inicijativu postao protagonista odluke, koja je očiti demanti njegove izjave u Beču? To je mogao učiniti samo iz nekih posebnih računa, koji ne mogu biti daleko od naše pretpostavke, da se rukovodeća mjesta i pravo agitacije u Dalmaciji osiguraju talijanskim socijalistima u Trstu i Dalmaciji, odnosno da se i putem socijalističke agitacije na osnovu internacionalističkih parola i ignoriranja stvarnih činjenica oslabi nacionalna borba naroda Dalmacije i

Istre, a to je svakako išlo u prilog iredentističkoj aktivnosti malobrojnih talijanskih (autonomaških) elemenata.

Na jednom mjestu u svojoj knjizi Korać[37] tvrdi: »Od tada – čini se – pokret u Dalmaciji dolazi pod vodstvom talijanskih socijalista iz Trsta – jer se hrvatski socijalisti u Dalmaciji više u »Slobodi« ne javljaju preko dvije godine, sve do aprila 1900 ...«. To Koraćevo »od tada« počinje upravo od kraja 1897., pa se prilično logično nameće zaključak, da su neki rukovodeći ljudi u socijalističkom pokretu Trsta svijesno radili na tome, da socijalistički radnički pokret u Dalmaciji izoliraju od bilo čijeg drugog utjecaja, posebno Zagreba, kojega je upletanje moglo biti najopasnije za njihove namjere.

Takvim postupkom, ako i nisu onemogućili, ono su svakako usporili dalji razvoj radničkog pokreta u Dalmaciji, jer svojom propagandom nisu uspjeli privući u radnički pokret široke mase gradskog i seoskog proletarijata slavenskog porijekla. Naprotiv, izgubili su i one, koje su imali, što dokazuje slučaj Dubrovnika, a donekle i Splita, o čemu će kasnije biti govora. Većina proletarijata u Dalmaciji ostala je i dalje po strani od pokreta, što su ga vodili njemu strani i tuđi ljudi, koji, dok su se s jedne strane indiferentno ili s nesimpatijom odnosili prema njegovim nacionalnim težnjama, s druge strane nisu uspjeli, da ga svojom agitacijom i svojom aktivnošću klasno osvijeste.

Za politička shvaćanja ponekih socijalista toga vremena u Dalmaciji, a vjerojatno i u Trstu, zanimljiva je izjava već spomenutog Luke Poduje Đikovića, štampana u 21. broju lista »Il Dalmata« za 1906. U tom članku, napisanom povodom izbora u Trstu, on najprije izražava svoje uvjerenje, da su socijalisti u Trstu instrument vlade, koji se bori protiv talijanstva Trsta, a zatim govori o prilikama u Dalmaciji ovo: »Godine 1892. započela je propaganda socijalističkih ideja u Dalmaciji, a 1896. bio sam priznati vođa socijalističke stranke, koja se je akcijom nekolicine mojih suradnika bila nevjerojatno proširila u cijeloj Dalmaciji. Dalmacija umorna od nacionalne borbe, koja je razdire od polovice stoljeća, počinjala je da vjeruje u novu riječ internacionalnog socijalizma.

Pokret je bio naišao na najšire simpatije učešća omladine među narodnostima pokrajine, zbog čega su vođe građanskih stranaka bili ozbiljno zabrinuti. Ali više od svih bila je impresionirana politička vlast, koja je u triumfu internacionalne ideje gledala neizbježivi pad svojih političkih planova na Istoku, planova za čiji je triumf bilo neophodno uništiti jedinog ozbiljnog konkurenta germanizaciji Balkana, talijanstvo, koje se već vjekovima gnijezdi na istočnoj obali Jadrana, formirajući možda jedinu intelektualnu baštinu ovih naroda.

Da je politička vlast bila zabrinuta zbog internacionalizma, jer je u njemu osjećala branitelja talijanske nacionalnosti, očit je dokaz činjenica, što je uoči političkih izbora za 1897. pokušala da me nagovori da

[37] Korać, cit. djelo, str. 350–357.

socijalističkom pokretu dadem čisto slavenski pravac i da ga pripojim socijalističkoj stranci u Zagrebu, a ne onoj u Trstu. Na moje kategoričnо odbijanje uslijedila je cinična pristranost političke vlasti na izborima za petu kuriju u Splitu, na kojim sam izborima bio kandidat socijalista, a zatim je uslijedila nasilna zabrana Saveza među radnicima (Federazione fra lavoratori) ...«.

Ovo je Luka Poduje sigurno napisao u doba, kad je vjerojatno prestao biti socijalista, ako je to uopće ikad stvarno i bio. Pitanje je, koliko je i tačno sve to, što je napisano, ali ipak ova izjava, u svijetlu već navedenih činjenica, ne može se a priori sasvim odbaciti.

Ovdje se može postaviti i pitanje, kakvo je gledište prema osnivanju Jadranske sekcije, odnosno prema Camberovu prijedlogu, koji je bio suprotan odlukama kongresa stranke u Beču, zauzela ili zauzimala Jugoslavenska socijaldemokratska stranka u Ljubljani. Ova je stranka osnovana neposredno poslije Petog kongresa Socijaldemokratske stranke Austrije (1896.), kad je u štampi napušten princip partijskog centralizma, da prepusti mjesta organizacionim formama na federativnoj osnovi. »Ime Jugoslavenska – kaže Marjanović – stranka je dobila zato što se tada zamišljalo da Ljubljana postane centar socijalističke organizacije kod Južnih Slavena na teritoriju Austrije ...«.[38] Ovo potvrđuje i pravilnik stranke iz 1909., u kome se kaže, da »stranka djeluje u svim pokrajinama austrijske državne polovice gdje radi i stanuje jugoslavenski živalj ili posebno ili u kompaktnim masama.«[39] Ako je doista bilo tako, a nema razloga da u to sumnjamo, onda je Jugoslavenska socijaldemokratska stranka morala biti veoma zainteresirana, a i pogođena ne samo pobjedom Camberova prijedloga na kongresu Jadranske sekcije, već i s osnivanjem same Sekcije kao takve. Nije poznato, kako su na Camberov prijedlog reagirali Kristan, Zavertnik i Kopač, koji su bili određeni od centrale stranke u Beču, kao agitatori za Slavensku sekciju Primorja i Dalmacije. – Teško je prihvatiti misao, da je Jugoslavenska socijaldemokratska stranka prešla sasvim šutke preko toga, to više, što odluka, koju je donio kongres Sekcije, nije nikako koristila, već naprotiv škodila pravilnom rješavanju prilično komplicirane nacionalne problematike u Austriji, ali na osnovu podataka, koji su dosada poznati o tom vremenu radničkog pokreta u Austriji, može se samo zaključiti, da su Dalmacija i druge pokrajine Primorja bile bez protesta prepuštene utjecaju talijanskih socijalista, koji su se tada nalazili na rukovodećim položajima Sekcije.

Ipak jedna vijest daje naslutiti, da je u toku 1898. i 1899. bilo nekih trvenja između talijanskih i slavenskih socijalista na području Primorja i Dalmacije. Naime, u izvještaju, koji je izvršni odbor Socijaldemokratske stranke za Trst, Primorje i Dalmaciju (Jadranska sekcija) dao na brnskom kongresu Socijaldemokratske stranke Austrije (1899.), nalazi se i ova rečenica: »Što se tiče odnosa između talijanskih i slavenskih

[38] Marjanović, cit. djelo, str. 84.
[39] Zgodovinski arhiv KPJ, str. 181.

socijalista, sada je sve potpuno u redu; nadamo se u jaku skupnu agitaciju u budućnosti«.[40] Nije međutim poznato, kakvog su karaktera i sadržaja bila neslaganja, o kojima navedeni pasus indirektno govori.

IV

Poslije kongresa oba socijalistička društva u Dalmaciji nastavila su prilično intenzivno svoju aktivnost. Calich je odmah po povratku sazvao sastanak društva »Democrazia sociale« (3. januara 1898.), na kome je izvijestio članstvo o kongresu. Kotarsko poglavarstvo raspustilo je u toku rada sastanak, jer nije bio u redu prijavljen.[41] Sastanku je prisustvovalo oko 150 članova društva. Zatim je uprava društva podnijela Saboru dalmatinskom, odnosno njegovu Zemaljskom vijeću, predstavku, u kojoj se traži proširenje izbornih prava za radničku klasu (31. januara 1898.).[42]

Na raznim drugim skupovima Društva »Democrazia sociale« bili su doneseni zaključci, da se zatraži od nadležnih vlasti zatvaranje krčmi u prazničnе dane, da se stave pod kontrolu neki javni lokali, u kojima se dopušta igranje karata djeci i da se poboljša položaj pekarskih radnika.[43]

U subotu 19. februara 1898. imali su zadarski socijalisti svoj ples. Bilo ih je oko tri stotine. »Ima među njima Talijana, Hrvata, Nijemaca – piše »Katolička Dalmacija« – pa je dvorana bila ukrašena natpisima na hrvatskom, talijanskom i njemačkom jeziku. Ples je vrlo dobro uspio«.[44]

U martu (25) iste godine društvo je organiziralo javnu diskusiju u prostorijama hotela »Pilzen« na temu: Socijalizam i religija. Ova je diskusija upriličena povodom boravka isusovca Antuna Pavišića u Zadru.[45] Ovaj se isusovac bio pročuo kao korizmeni propovjednik ne samo svojom retorskom vještinom, već naročito aktuelnošću tema, o kojima je propovijedao. Tako je on u to doba pripremio nekoliko propovijedi usmjerenih istovremeno protiv socijalizma, a u korist kršćanskog socijalizma, koje su izazvale žestoku reakciju među socijalistima. Oni su u Trstu organizirali vrlo uspješan bojkot i krvave demonstracije protiv njega i njegovih propovijedi, tako da je vlast bila prisiljena da mu zabrani dalje održavanje propovijedi (april 1898.). U ovoj akciji podržali su socijaliste i tršćanski liberalci.[46] Prije svoga debuta u Trstu, on je

[40] Zgodovinski arhiv KPJ, str. 59.
[41] DAZ, Presidijalni spisi Namjesništva, R XI/2, 1, br. 42, 1898.
[42] DAZ, Štampe 1898.
[43] Socijalista, br. 1, 1898.
[44] Katolička Dalmacija, br. 13, 1898.; Narodni list, br. 16, 1898.
[45] Katolička Dalmacija, br. 19 i 21, 1898.; Socijalista, br. 1, 1898.
[46] Katolička Dalmacija, br. 24, 25, 26, 1898.; Socijalista, br. 1, 1898.

slične propovijedi održavao i u Zadru. Povodom toga zadarski su ga socijaliste pozvali na javnu diskusiju s navedenom temom. Sa svoje strane suprostavili su mu Cambera, koji je posebno zbog toga došao iz Trsta u Zadar. Ne može se reći, da je diskusija koristila radničkom pokretu u Zadru, ali je neosporna činjenica, da se povodom toga o socijalizmu i o zadarskom društvu govorilo po cijeloj Dalmaciji, jer su gotovo sve novine pisale o tome, naravno, napadajući socijaliste i veličajući pobjedu Pavišića, uz opširne izvode iz njegove diskusije.

Dvadeset sedmoga marta, opet u prepunoj dvorani hotela »Pilzen« Camber je održao drugu konferenciju s otprilike istom tematikom. Ovdje mu se samoinicijativno suprostavio don Ivo Prodan, urednik »Katoličke Dalmacije«, »šampion klerikalizma u Dalmaciji«, kako ga je nazvao »Il Lavoratore« ili »čovjek srednjega vijeka«, kako ga je nazvao dugogodišnji urednik »Narodnog lista« Vinko Kisić. Nakon dugog izvještaja o toj konferenciji i triumfu svoga urednika, »Katolička Dalmacija« donosi vijest, da je socijalizam u Zadru napola ukopan, jer je izazvao reakciju i kod onih, koji se dosada nisu mnogo brinuli za vjeru otaca svojih.[47]

Ove su konferencije dobro došle svoj građanskoj štampi u Dalmaciji, a posebno »Katoličkoj Dalmaciji«, da razvije vrlo živu, a zbog zaostalosti, neprosvijećenosti i konzervativnosti sredine prilično uspješnu propagandu protiv socijalizma i njegovih pristaša u Dalmaciji.[48]

»Socijalista« se također osvrnuo na Pavišićeve konferencije i propovijedi u Zadru i Trstu,[49] te na pisanje listova »Il Dalmata« i »Katolička Dalmacija«. »Il Dalmata«, iako po tradiciji antiklerikalan, pisao je također o uspjehu oca Pavišića, na što mu je »Socijalista« odgovorio: »... U Trstu su se liberali ujedinili sa socijalistima, da onemoguće propovijedi političara-klerikalca, koji je zrcalo mračnjaštva, dok ovdje liberalčine (»i liberaloni«) štite (ipak uvijek hipokritski) klerikalce, da ruše socijalizam. Evala!« – U dopunu ovoga treba reći, da su na drugoj Camberovoj konferenciji u Zadru neki među prisutnima predložili rezoluciju, da se od Parlamenta u Beču zatraži zabrana propovijedanja isusovcima i da se izrazi negodovanje zbog negativnog pisanja liberalnih novina u pokrajini o socijalizmu.

Ove su konferencije, kao što smo već rekli, izazvale mnogo buke, i reakcija je protiv socijalizma i socijalista bila, izgleda, prilično jaka među građanstvom Zadra, te je zbog toga, a možda i zbog drugih razloga, došlo do nekih nesuglasica i među samim socijalistima u Zadru. Naime, odmah poslije Camberova odlaska iz Zadra, Nani je dao ostavku na predsjedništvu društva »Democrazia sociale«.[50]

[47] Katolička Dalmacija, br. 29, 1898.; Jubilarni broj Narodnog lista 1912. str. 108.
[48] Vidi već navedene brojeve Katoličke Dalmacije, zatim Hrvatsku krunu, br. 30, 1898.
[49] Socijalista, br. 1, 1898.
[50] Katolička Dalmacija, br. 19, 1898.

Krajem februara te godine osnovana je u Zadru i mjesna grupa »Društva radnika i radnica« iz Splita (26. februara br. odluke Namjesništva: 4233/V).[51]

Koncem aprila tražili su zadarski socijalisti od Kotarskog poglavarstva dozvolu, da mogu povorkom i izletom do Arbanasa proslaviti Prvi maja, koji je te godine padao u nedjelju. Poglavarstvo to nije dopustilo. Oni su se ipak u nedjelju poslije podne sakupili u Arbanasima u krčmi »Al bon amico« (vlasnik udovica Matešić), gdje su ostali do predvečer pjevajući radničke pjesme. Na povratku u grad – vraćali su se u grupama – pjevali su radničku himnu i druge revolucionarne pjesme, a čuli su se i povici protiv buržoazije. Policija ih je pratila u stopu, te je na koncu njih trojicu (Antun Calich, Franjo Fantoni i Ivan Ogrizek) kaznila prvog sa 10, a ostalu dvojicu sa 6 dana zatvora zbog narušavanja javnog mira i reda.[52]

Ovo je inače bio veliki Prvi maj za radnički pokret u Dalmaciji, jer je toga dana izišio u Zadru prvi broj lista »Socijalista« (»Il Socialista«) »Glasilo socijalne demokratske stranke za Dalmaciju« s uvodnikom, u kome je kratko izložen program socijalne demokracije u Dalmaciji, s pozdravom Prvom maju i vijestima o životu radničkog pokreta u Dalmaciji.[53] List, nažalost, nije bio duga vijeka. Socijalisti u Dalmaciji nisu imali dovoljno kadrovskih, a još manje materijalnih mogućnosti, da izdržavaju list, koji je vlast već od prvog broja počela da plijeni.[54] Poslije petog broja prestao je izlaziti, što je »Katolička Dalmacija« (br. 50) rado zabilježila priželjkujući to isto i zagrebačkoj »Slobodi«.

Vidjeli smo, kako je Camber i na kongresu stranke u Beču i na kongresu sekcije u Trstu govorio, da socijalizam u Dalmaciji nalazi i među seljacima svojih pristaša. U tome ga je podržao i Calich. Kukljica na Ugljanu je najznačajniji argument za takvu aktivnost. Tamo se za kratko vrijeme formirala jaka grupa simpatizera (preko stotinu njih), koji su u prisustvu delegata središnjice »Društva radnika i radnica« u Splitu i delegata mjesne grupe istog društva iz Zadra, osnovali svoju mjesnu grupu (maja 1898.). Glavni organizator tog socijalističkog žarišta u Kukljici bio je Pere Ranj, a prema pisanju »Katoličke Dalmacije« veliku ulogu u organiziranju grupe imali su zadarski socijalisti. Radi toga dolazio je u Kukljicu neki Gruber iz Trsta. Mjesni župnik don Ante Vukić i učitelj Bene Jakovljev, zajedničkim su se snagama borili protiv ove pojave, pa se nešto zbog toga, nešto zbog zabrane »Društva radnika i radnica«, a nešto i zbog velikih unutrašnjih slabosti organizacija brzo raspala, što je »Katolička Dalmacija« opet s radošću zabilježila.[55] O drugim nekim socijalističkim, ili nazovi socijalističkim organizacijama ili simpatizerima na selu u zadarskoj okolici nema podataka.

[51] DAZ, Presidijalni spisi Namjesništva, R XI/2, 1, br. 1951, 1898.
[52] DAZ, Presidijalni spisi Namjesništva, br. 1879 i 1921 – VIII, 1898.
[53] Podatke o Socijalisti, vidi kod: Maštrović, Jadertina croatica II; Narodni list, br. 34 i 60, 1898.; Katolička Dalmacija, br. 26 i 50, 1898.
[54] DAZ, Presidijalni spisi Namjesništva, R XI/2, 1, br. 1951, 1808.
[55] Katolička Dalmacija, br. 31 i 40, 1898.; Socijalista, br. 1 i 2, 1898.

»Društvo radnika i radnica« u Splitu nastavilo je u toku 1898. svoju aktivnost razvijajući je u dva smjera: na priredbe i akcije u samom Splitu i na organiziranje mjesnih grupa u ostalim mjestima pokrajine. Zbog toga je Lazzari putovao više puta na troškove društva u Vis, Šibenik i Zadar, a možda i drugdje. U Visu je održao vrlo uspjelu konferenciju u prisustvu stotinjak osoba, poslije koje se pristupilo radu na organiziranju mjesne grupe radnika. Do njena ustanovljenja, izgleda, da nije došlo, valjda zbog toga, što je polovinom godine »Društvo radnika i radnica« bilo od vlasti zabranjeno. Pored Visa imala se osnovati mjesna grupa radnika u Dubrovniku, dok je u Zadru i Kukljici, kao što je već rečeno, bila osnovana.[56] Postojala je grupa socijalističkih simpatizera i u Sinju,[57] a vjerojatno je i u Šibeniku bilo nekog socijalističkog kretanja, o kome nema podataka, osim vijesti, da je Lazzari putovao i u Šibenik radi poslova organizacije.

Pored navedene aktivnosti na organiziranju mjesnih grupa, »Društvo radnika i radnica« održavalo je razne sastanke, priredbe i demonstracije u samom Splitu. Prva veća priredba u 1898. bio je »Demokratski ples«. Postoje štampane pozivnice na oba jezika i izvještaj kotarskog poglavara u Splitu, u kome se pored ostaloga kaže, da je na plesu učestvovalo »preko 200 osoba, i to osim istaknutih pristaša socijaldemokratske stranke gotovo isključivo pripadnici ovdašnje autonomaške stranke, koji su preuzeli na sebe da osiguraju što povoljniji financijski uspjeh plesa. Tako je postignut za spomenuto društvo relativno velik čisti prihod (350 forinta).«[58] U izvještaju se dalje govori, da svojim stavom prema tom društvu, autonomaši nastoje stvoriti protutežu društvu »Hrvatska radnička zadruga«, koje je nedavno osnovano.

Druga velika manifestacija društva u Splitu bila je korporativno učešće članova društva sa vijencem i velikom crvenom trakom na pogrebu svoga bivšeg druga Vicka Bilinića, što je kotarski poglavar u Splitu nazvao »socijalističkim demonstracijama«. Povodom toga došlo je do sukoba između policije i članova društva, koji su se oduprli, kad je policija htjela da sa vijenca skine tu traku, na kojoj je pisalo na talijanskom jeziku: »Svom drugu – Socijalisti demokrati.«[59] Događaj je izazvao velike komentare ne samo među splitskim varošanima, koji su se prema izvještaju kotarskog poglavara »drastično izražavali o navedenoj demonstraciji«, već i u dalmatinskoj štampi (»Socijalista«, »Jedinstvo«, »Katolička Dalmacija«, »Narodni list«). Zadarski socijalista Marijan Calich, koji se tih dana nalazio u Splitu, gdje je prisustvovao skupštini »Društva radnika i radnica«, uputio je povodom toga protestni brzojav socijaldemokratskom zastupniku u Carevinskom vijeću dr. Verkaufu, u kome traži, da se poduzmu potrebni koraci u Parlamentu radi zaštite

[56] Socijalista, br. 1, 1898.

[57] Socijalista, br. 2 i 5, 1898.

[58] DAZ, Presidijalni spisi Namjesništva, R XI/2, 1, br. 778, 1898.

[59] DAZ, Presidijalni spisi Namjesništva, R XI/2, 1, br. 1733, 1898.

ustavnih prava građana. Može se prema tome pretpostaviti, da se i u Beču čulo za ovaj događaj, koji se zbio 17. aprila 1898.

Kotarski poglavar u Splitu poslao je povodom ovog događaja najprije brzojav, a zatim dva izvještaja s nekoliko saslušanja Namjesništvu. Po tome i po sadržaju samih izvještaja, može se zaključiti, da je događaj veoma iznenadio i uznemirio političke vlasti, više negoli bilo kakav događaj dotada, u kome su uzeli učešća socijalisti. Vlasti kao da nisu očekivale uopće ovaj događaj, jer su još prije sprovoda pozvale Lazzarija i upozorile ga, da se ne smije nositi crvena traka, na što je ovaj tobože usmeno obećao, da do toga ne će doći. Još manje se očekivao odlučan otpor koji su članovi društva dali policiji, kad je pokušala da ukloni traku sa vijenca, jer se prema mišljenju poglavarstva socijaldemokratski pokret u to doba nalazio u opadanju »u poređenju sa stanjem prije nekoliko mjeseci.« Prema izvještaju i saslušanjima vidi se, da je patrola općinske policije, određena da spriječi nošenje trake, morala pozvati u pomoć i žandarmeriju, da su policajci bili izvadili i sablje, ali da nije došlo do same upotrebe oružja. Najviše su se suprotstavljali policiji Frane Pazinović, Rikard Stenige i Toma Strizzel, koji su bili uhapšeni i predani sudu, pošto je obavljen kazneni postupak kod političkih vlasti, na osnovu koga su bili kažnjeni svaki sa 14 dana zatvora. Političke vlasti vodile su istragu još protiv tridesetorice njih, koji su učestvovali u demonstraciji i među kojima je njih 12 bilo kažnjeno od poglavarstva. Gore navedena trojica članova društva bila su poslije 4 dana zatvora puštena, vjerojatno na intervenciju Namjesništva.

Kotarski poglavar u Splitu nastojao je iskoristiti ovaj izgred, da bi izazvao zabranu »Društva radnika i radnica«, te je u svojim izvještajima Namjesništvu iznio još neke pojedinosti, da bi dokazao političku aktivnost društva, koja mu nije bila dozvoljena i da bi opisao prilike i odnose, koji vladaju među socijalistima u Splitu. Tako saznajemo, da je već 1897. došlo do sličnog događaja prilikom pogreba jednog radnika. I tada su socijaldemokrati došli na pogreb sa vijencem okićenim »velikom kao krv crvenom trakom«, ali se nisu oduprli policiji, kad je naredila da se traka ukloni.

Lazzari je odmah poslije navedenog događaja dao ostavku na predsjedništvu društva i nakon tri dana otputovao za Trst, na što ga je po mišljenju Kotarskog poglavarstva potakla svijest o krivici, jer je do demonstracije došlo sigurno, »ako ne na njegov poticaj, ono svakako njegovom privolom«. Po svemu izgleda, da se on nije nalazio među onom tridesetoricom, protiv kojih se vodio postupak, pa su mu, možda, i sami članovi društva zamjerili, da se u navedenom slučaju držao oportunistički. Svakako njegov hitni odlazak u Trst odmah poslije tog događaja ima nesumnjivo neke veze sa samim događajem. Međutim već ranije izbila je nekakva svađa između Lazzarija i nekih istaknutih članova društva, zbog trošenja društvenih sredstava, pa je sigurno i to utjecalo na njegov odlazak.

Kao delegat splitske organizacije na kongresu Sekcije Lazzari je prigodom diskusije o ekonomskim pitanjima stranke podupro prijedlog, da organizacije osiguraju odgovarajuću odštetu referentima (rukovodiocima) stranke za njihove troškove i gubitak vremena u radu za organizaciju. On je tada izjavio, da lokalna organizacija u Splitu uzima u obzir položaj referenta i da će za njega odrediti odgovarajuću pomoć. Na troškove društva putovao je Lazzari u Trst, Zadar, Šibenik i Vis. Ovi su troškovi izgleda, premašili materijalne mogućnosti društva, pa je za iste svrhe vršeno ponovno sabiranje novca među članstvom. To, a možda i navedena izjava Lazzarija na kongresu, data vjerojatno bez suglasnosti uprave društva, ozlojedilo je neke članove, te su napustili društvo. Izgleda, da su to učinili Josip Krstulović-Jelić, »koji je u financijskom pogledu bio glavni stup društva«, Nikola Senjanović, Albert Cortese, Antun Stefanini i Josip Bakić, jer ih izvještaj poglavarstva naziva bivšim članovima društva.

Možda je bilo i drugih neslaganja i sukoba, ali za to nema nikakvih podataka. Nije poznato, da li se Lazzari poslije toga vratio u Split, jer se s njegovim imenom više ne susrećemo, osim možda u prvom broju »Socijaliste«, ukoliko se on krije kao suradnik pod šifrom L, što je gotovo sigurno.[60]

Prvog maja 1898. kao da nije u Splitu bilo nikakve proslave, ali se zato s nestrpljenjem očekivao prvi broj »Socijaliste«, koji je toga dana izišao u Zadru. Frane Pasinović više je puta išao na poštu da vidi, je li stigla pošiljka obećanih primjeraka iz Zadra.

U kafani »Loše«, koja je, kako kaže izvještaj kotarskog poglavara, bila »neka vrsta predsoblja društvenog lokala, jer iz unutrašnjosti kavane vode stube direktno u lokal društva (misli na »Društvo radnika i radnica«), koji se nalazi povrh nje . . .«, veliki broj članova društva s napetošću je očekivao čas da vidi, kako »u gradu cirkulira prvi broj prvog dalmatinskog socijalističkog na Prvi maja izišlog časopisa.« Tek podvečer stigla su dva paketa sa oko 200 primjeraka lista; predsjednik društva Jakov Gabrić, koji ih je primio, donio ih je žurno u kafanu i organizirao raspačavanje. Policija je vrlo brzo saznala za to i počela da plijeni nepodijeljene primjerke. Osobe uhvaćene pri raspačavanju, Ante Antić, Ivan Mallig i Petar Perić, bili su prijavljeni sudu radi prekršaja po § 23 zakona o štampi. Kotarski poglavar u Splitu u svom izvještaju Namjesništvu okarakterizirao je ovu akciju kao protuzakonitost, učinjenu s predumišljajem od strane društva, čime je ponovno prekoračilo područje svoga rada predviđeno pravilnikom.[61]

[60] U br. 68 lista Il Dalmata za 1900. g. ima vijest, da je u Splitu bio uhapšen poznati istarski socijalist Ivan Lazzari i da mu je u kući bila izvršena premetačina. U br. 71. istog lista za istu godinu Lazzari javlja iz Rijeke, da nije bio uhapšen, niti je imao premetačinu u kući, već je napustio Split, jer nije imao posla i svojevoljno je preselio u Rijeku.

[61] DAZ, Presidijalni spisi Namjesništva, R XI/2, 1, br. 1951, 1898.

Uskoro zatim, 7 juna 1898. dopisom Namjesništva br. 1951 raspušteno je »Društvo radnika i radnica« u Splitu i njegova mjesna grupa u Zadru. U šest točaka navedeni su svi »prestupi«, koje je društvo učinilo u toku svoga kratkotrajnog života. Pored već navedenih akcija, društvu je upisano u grijeh i to, da je socijaldemokratsko i da ga vode socijaldemokratski elementi; da društvene prostorije, ukrašene slikama istaknutih socijalističkih vođa i socijalističkim parolama, kao što je »Radnici svijeta ujedinite se« i druge, ukazuju očito na političke socijalističke ciljeve društva; da je u listu »Socijalista« društvo označeno kao socijalističko, pa prema tome i političko. Po svemu se vidi, da je društvo doista »već od početka svoje djelatnosti bilo najstrože nadzirano«, kako stoji u izvještaju kotarskog poglavara u Splitu Namjesništvu.[62]

Poslije ukidanja ovog društva nastaje izvjesna praznina u socijalističkom radničkom pokretu u Dalmaciji, koja traje sve do 1900., kad se počinje ponovno osjećati nova aktivnost. Društvo »Democrazia sociale« nije bilo zabranjeno, ali i ono je u drugoj polovici 1898. gotovo sasvim prestalo s radom, izgubilo većinu članova i raspalo se 1900. na vlastitu inicijativu zbog nedovoljnog broja članstva.[63]

Od drugih socijalističkih manifestacija u Dalmaciji u toku 1898. treba spomenuti i aktivnost socijalista u Dubrovniku o kojoj, prema pisanju »Socijaliste« možemo naslućivati, da je postojala i da se htjela osnovati mjesna grupa »Društva radnika i radnica«. Iz dokumenata zna se samo za jednu njihovu manifestaciju, a to je Prvomajska proslava, koja nije bila tako svečana kao 1897. U gostionici Obradović, u predjelu blizu sv. Jakova, imali su socijalisti, njih oko 20 na broju zajednički ručak. Podvečer su se vraćali kući ili pojedinačno ili u manjim grupicama.[64] Javne povorke nije bilo. Poslije toga i u Dubrovniku je za duže vrijeme zamrla svaka socijalistička aktivnost.

Tako je bio prekinut prvi prodor socijalizma u Dalmaciji, jer paraliziran objektivnim okolnostima i vlastitim slabostima nije još imao potrebne moći da se efikasno odupre udruženom napadu svih reakcionarnih snaga u pokrajini.

[62] DAZ, Presidijalni spisi Namjesništva, R XI/2, 1, br. 1951, 1898.
[63] DAZ, Miscellanea, sv. 100 (XCIV) poz. 4.
[64] DAZ Presidijalni spisi Namjesništva, br. 1984 – VIII, 1898.

Summary

THE WORKERS' SOCIALISTIC MOVEMENT IN DALMATIA IN THE CLOSING YEARS OF THE 18TH CENTURY

Statistical data on the economic and educational circumstances in Dalmatia at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries prove this peripheral province of the Austrian part of Austria–Hungary to have been markedly underdeveloped both educationally (total of literates in 1909 – 22%) and economically (5% of the population in 1890 were engaged in trades and industrial production). Owing to the mentioned fact as well as because of unsolved national problems imposed by the People's Renaissance, socialistic ideas as well as the workers' socialistic movement were lagerly restricted to workers engaged in the various trades.

The first socialistic organizations were established in Split (in 1897 the »Society of male and female workers«, as a collective syndical organization of the working class) and Zadar (in 1897 the society »Social Democracy«, as a political social-democratic organization). In the same year the socialists of Dubrovnik and Split participated independently in elections for the 5th Assembly, while Dubrovnik's workers celebrated the First of May.

At the close of 1897 there was in session in Trieste the Inaugural Congress of the Adriatic section of the social-democratic party of Austria, which embraced organizationally the Littoral with Trieste, furthermore Istria and Dalmatia. The Congress took no unique view in respect of organization of the section itself, so that only after a prolonged discussion a Statute was established and the leadership of the section elected, the section receiving the name of »Social-Democratic Party for the Littoral and Dalmatia«.

In the course of 1898 the societies of both Split and Zadar developed a very lively political activity. The result of this activity was the semiweekly journal »The Socialist«, which commenced appearing in Zadar on the 1st of May of that year. Its publication, however, was soon rendered impossible. Shortly thereafter the Regency prohibited all activity of the »Society of male and female workers«, whilst the society »Social Democracy« fell into complete passivity. Thus the first penetration of Socialism into Dalmatia was stopped. for being paralyzed by objective circumstances and its own weaknesses it still lacked the necessary strength to resist the united attacks by all the reactionary forces of the provinces.

GRGA NOVAK

POLITIČKE PRILIKE U DALMACIJI G. 1866.–76.

I. Rat god. 1866. i odjek u Dalmaciji

15. lipnja 1866. buknuo je rat između Austrije i Prusije, a 17. lipnja iste godine izdao je namjesnik Filipović proglas na Dalmatince, u kojem ih sjeća njihove vjernosti, i poziva ih da takovi i dalje ostanu.

Kako je međutim, 21. lipnja i Italija navijestila rat Austriji, bješe 1. srpnja proglašeno u Dalmaciji ratno stanje.

Austrijska policija, upozorena na težnje talijanske akcione stranke, pratila je naročito u ovo vrijeme Bajamotija. Bečka policija pozvana od ministarstva, da ga informira o Bajamotijevim kretanjima, saopćava ministarstvu 9. lipnja, da se on još od 30. svibnja nalazi u Beču, da je odsio u hotelu Wandel, da se druži sa D'Albertijem, koji je odsio u istom hotelu, sa poslanikom i Hofratom drom Lapennom, i dvojicom franjevaca Talijana.[1]

Tri dana zatim 12. lipnja javlja bečka policija, da se Bajamonti sada uvelike bavi izdanjem knjižice »Stanovište Dalmacije prema Austrijskoj monarhiji«, koja je trebala da izađe u štampariji Eurich.[2]

Tako je Bajamotija dočekao i početak rata u Beču.

Čim je počeo rat između Prusije i Austrije, a znajući, da će odmah početi i onaj Austrije s Italijom, splitska je općinska uprava smatrala za shodno, da za 17. lipnja 1866. sazove sjednicu općinskog vijeća sa dnevnim redom: »Zaključak o jednoj adresi lealnosti, koja bi se podastrla Nj. Vel. Caru, u sadašnjim vrlo teškim političkim prilikama monarhije«, ili u hrvatskom tekstu poziva: »Odluka za prikloniti jedno dilo lojalnosti Veličanstvu našega Cesara u sadašnje teške političke prigode Kraljevine.« Sjednicu općinskog vijeća sazvao je prisjednik (assessor) Giovannizio.

[1] Haus-Hof Staatsarchiv u Beču (HHSA) 4366/BM 1866.
[2] HHSA 4476/BM 1866.

Giovannizio je predložio vijeću, da se povjeri načelniku Bajamontiju, koji se sada nalazi u Beču, da sam, lično, pođe caru u audijenciju, i da mu izrazi lojalnost Splita. Da to može da učini, općinsko će ga vijeće obavijestiti telegramom.

U raspravi o tom Miho Tartaglia izjavljuje, da se on s prijedlogom Giovannizija slaže, ali predlaže, da se »adresa« sastavi u Splitu a da se ne prepusti Bajamontiju, da je on po svojoj volji sastavi. Ovu, u Splitu sastavljenu adresu, neka onda Bajamoti podnese caru. Prije prijelaza na glasovanje, zatražio je ponovo Miha Tartaglia, da se prijedlog, prema poslovniku, prevede na »ilirski jezik«.

Općinsko vijeće sa svim glasovima prima, da se caru izrazi lojalnost, a sa svim, osim onoga Miha Tartaglie, da se sastav adrese povjeri Bajamotiju.

Poslije toga glasanja sjednica je klicala caru, a nato se razišla.

Kad je Bajamoti telegrafski saopćio Općini, da je car primio adresu i da zahvaljuje općinskom vijeću na izrazima lojalnosti, sastalo se općinsko vijeće Splita, 4. srpnja 1866. Utom je sjednici općinskog vijeća saopćio Giovannizio Bajamontijev telegram, na što je općinsko vijeće klicalo caru.[3]

Talijansko-austrijski rat 1866. pokazao je, da je u Dalmaciji bilo doista vrlo mnogo oduševljenja za talijansku kulturu, ali je vrlo malo proširena revolucionarna težnja za sjedinjenjem Dalmacije s Italijom.

I druge su dalmatinske općine održale prigodne sjednice i poslale caru svoje adrese. Spominjemo ovdje samo još onu Kistanja. »Ova je općina – kaže se u toj adresi – mala, ali u osjećanju i razvijanju narodnog jezika nastoji uzastopce ići za onim, koji vjerno i ponosno narod svoj zastupaju. Nadamo se, da su i ostale cesaru i narodu svom vjerne općine u narodnjem jeziku, neograničenu podaničku vjernost svojih občinara izjavile. Djelom, a ne praznim riječima, treba da pokažemo i zasvjedočimo ljubav k narodu, jeziku i narodnosti našoj i da time odbijemo od sebe svaki pravedni ukor savremenika i potomaka naših. – Obćine dalmatinske! sreća i nesreća, moralni i materijalni napredak i nazadak našega naroda kao i jezika njegovog u vašim rukama stoji. .... Zavedenje narodnijeh učionicah i uvedenje narodnjeg jezika u službenim djelima, punim pravom narod naš od vas ište.«[4]

Dalmatinski su Hrvati i Srbi smatrali dakle, da im je dužnost da pokažu svoju vjernost caru, i ujedno su smatrali, da je sada povoljan momenat, da se njihova traženja u pogledu jezika ispune.

»Nazionale« – Narodni List – pisao je 16. lipnja, dakle prije početka neprijateljstva između Italije i Austrije uvodni članak pod naslovom »Italija i dalmatinski Slaveni«. U tom se članku, među ostalim kaže:

[3] SOA (Općinski arhiv u Splitu) god. 1866. – (Arhiv je za vrijeme rata 1941–45. god. izgorio).

[4] Nazionale 1866. 21. VII. Dopis iz Kistanja.

»Budući da novine naše države, a i strane, uvlače uporno, već nekoliko dana, ovu grudu slavenske zemlje u eventualne strateške i političke kombinacije velikoga austro-italijansko-pruskog rata, koji ima da plane, naša je dužnost da prekinemo sa šutnjom i da kažemo jasno i čisto, bez rezerva i prešućivanja, naše mišljenje u poslu, koji se tiče sudbine onoga naroda, čije smo interese, jezik, prava zastupali već pet godina, usred pogibli i progonstva, pogrda i klevetanja svake vrsti.

Ono, što je za ďalmatinske Slavene Austrija, shvatili su oni tek god. 1860., kad se kod nas probudila nacionalna svijest, i ispoljila se u želji, koju smo izrazili, da se sjedinimo s braćom preko Velebita.

Dalmatinski su Slaveni dakle razumjeli da je njihov spoj s Austrijom, spoj sa 16 milijuna Slavena pod žezlom jedne dinastije –, oni su shvatili da u vezi s carstvom oni nalaze uslov organičkog građanskog, ekonomskog i nacionalnog razvoja, oni su shvatili, da će samo s Austrijom, kad kucne sudbonosni čas istočnog pitanja, oni moći proširiti svoj teritorij i popuniti ga s Bosnom i Hercegovinom, i na taj način pomoći emancipaciji svoje braće preko Dinare.«

Ta bi sjajna budućnost bila ugušena od »tuđinskog talijanskog gospodstva«.

Ali, oni ne vjeruju, da bi Italija mogla da učini takvu političku pogrešku, a sve kad bi ona to i htjela, ne bi mogla. »Mi smo zbog toga sigurni, da Italija, u svom vlastitom interesu, ne misli na osvajanje Dalmacije.«[5]

Iza toga izašao je u »Nazionalu« članak V. Milića, koji ističe, kako poslije rata Austrija mora promijeniti i svoju vanjsku i svoju unutrašnju politiku, monarhija mora se urediti federativno, na osnovu historijsko-političkih individualnosti, koje ju sačinjavaju. Potrebno je da Austrija anektira Bosnu i Hercegovinu, ako hoće da se Dalmacija razvije. »*Da se cilj postigne, potrebno je da se postavi u veću svjetlost hrvatska kruna, da se u djelo provede hrvatski ustav, da se uspostavi cjelokupnost trojedne kraljevine; a za drugo će misliti štampa i privatnici.*«

Pobjeda pod Visom primljena je u Dalmaciji kao pobjeda Hrvata-Dalmatinaca, i junaštva pojedinaca uvelike se slavila, a neka čak i izmišljala, samo da se poveća slava.

Zaređaše pjesme, od onih su neke ispjevali poznati pjesnici, kao Stjepan Buzolić i Stjepan Ljubiša, Stjepan Ivičević i drugi, a i pučani seljaci kao Ante Radišić-Pismor iz Visa.[6]

Dok je tako oduševljenje u narodu primilo svoj oblik, javno je mišljenje uzelo u pretres viški pothvat na drugi način. U svom uvodniku od 4. kolovoza 1866. pisao je »Nazionale« pod naslovom »Posljedice viške bitke«: »Prevarili smo se – kad smo mislili, da će Italija pustiti na miru istočnu obalu Jadrana. ... Posljedice poraza naše flote pod

[5] Nazionale 1866. 16. lipnja.
[6] Pjesme o viškom boju, u Kuničić Petar, Viški boj, str. 165 ss.

Visom bile bi neproračunljive. Ali je pobjeda naše flote pod Visom spasonosna pouka za našu vladu. ... Osim vojničkih obrambenih mjera ... vlada će poduzeti civilne, koje će između Dalmacije i Italije podignuti jednu nepredobitnu nacionalnu granicu. Za našim snažnim oklopnjačama treba da stoji narod zadovoljan u svojim zakonitim pravima, da ne bude stranac u svojoj kući, da se u školaua i sudu može potpuno služiti svojim jezikom, da ne mora zavidjeti povlašteni položaj, u kojem se nalazi jezik onog naroda, koga odalečiše od nas naši vrijedni mornari svojom krvlju i svojom srčanošću ... Slavenski narodni elemenat mora na slavenskoj zemlji naći uslove potrebne za svoj potpuni razvitak u spoju s ostalim narodima Austrije i postignuti onaj položaj, koji mu po pravu pripada. Onda će i Italija znati, da za viškim utvrdama i željeznim plotovima našeg ratnog brodovlja stoji jedan narod spreman da brani svoj jezik, svoje slobodne ustanove i svoju narodnost.[7]

I Hrvati dalmatinski slavili su uvelike višku pobjedu. Stjepan Buzolić svršava svoju pjesmu:

Talijanci, je l' vam do inata?
More vam je i polje široko.
Al' u zemlju i prava Hrvata
Ne dirajte ko u svoje oko;
Jer tako nam i vjere i Boga
Hrvatim je, ko svakom, do svoga.
Hrvat voli izgubiti glavu,
Nego ime i poštenje svoje;
Za svoj narod, za dom i za slavu
Pregorjet će sve pod nebom što je.
To Vis kaže, to i Bog zahtijeva,
To mu vila od postanka pjeva!«

Stjepan Ljubiša, Srbin Bokelj, političar i pisac svršava svoju lijepu pjesmu o viškoj bitci:

Stara se je sreća probudila,
Dalmatinsko ime uskrsnulo
Iz grobnica davnih pradjedova,
Sve primorje od Budve do Trsta
Oprosti se sile talijanske,
Ostade im na moru prvenstvo.
Sad daj Bože, da se mir utvrdi,
Da se ljudska krvca ne proliva,
Da se ljudi o napretku bave,
Da se braća među sobom slože,
Da razviju svoje trgovine,
Svoju znanost i svoje tvorine:

[7] Nazionale 1866, 4. kolovoza, br. 62.

Da nam ljepše sunce obasije,
Da se trnje ružicom okiti:
Sve na slavu bečkoga cesara,
A u zdravlje naše mornarice,
I za spomen slavnijeh junaka,
Koji svojom krvlju pečatiše
Pod Vis bijeli svu našu budućnost,
Nakon sebe primjer ostaviše
Omladini, daleku potomstvu,
Da s' oglede u ove vrline,
Da proslave dragu otadžbinu,
Da s' ozivlje kraljevu pozivu
I njegovu slavnu namjesniku.
Dokle teklo sunca i mjeseca!

Dalmatinske općine poslaše telegrafske ili pismene čestitke caru, u kojima mu izražavahu svoju vjernost i svoje veselje zbog pobjede. Neke čestitke odišu iskrenim oduševljenjem, dok su druge više formalne prirode. Splitski načelnik Bajamonti podnio je lično caru izraze odanosti i veselja svoga grada.

Neke su općine čestitale i Tegetthoffu, a neki su ga gradovi imenovali počasnim svojim građaninom.[8]

Za nas je svakako najvažniji od svih ovih izraza veselja zaključak dalmatinskog sabora od 22. studenog, donesen na osnovu prijedloga, koji mu podnesoše tadanji narodni prvaci: M. Pavlinović, K. Vojnović, V. Didolić, I. Danilo, Raimondi, M. Klaić, Giljanović, Machiedo, Vranković, A. Rossi, Radulović, Jovanović, Kovačević. Taj prijedlog glasi:

Visoki sabore!

Vidjev da je u viškom boju 20. srpnja stalno potvrđena davna vjernost Dalmatinaca cesaru i kralju;

Da je uslijed junaštva naših vrijednih mornara i vrijednoga im vođe, hrabrost vojnička i mornarska našega naroda stekla još bolje ime;

Da je uslijed krvi, koju su oni junaci prolili u viškim vodama, obranjen rodni naš kraj od tuđinske navale;

Da je pobjeda nad toliko jačim silama povećala štovanje po svim morima našoj trgovačkoj mornarici;

Sabor Dalmatinski zahvaljuje našoj mornarici i njezinom vođi Guljemu Tegetthoffu na sjajnoj pobjedi pri posljednjem boju hrvatske zemlje. Izrazuje dužnu počast vrijednim mornarima, koji su svojom krvi zapečatili vjernost kralju i ljubav narodu. Nalaže Zem. Odboru, da priopći saborski zaključak mjestoadmiralju Tegetthoffu i c. k. bojnom Amiraljatu.««

[8] Cfr. Kuničić, o. c., str. 116.

Govoreći o ovom prijedlogu kazao je među ostalim poslanik Monti: »Pošto ovo pitanje dira živo u naše narodne osjećaje, govorit ću u našem narodnom jeziku... Gospodo, ja cijenim i ljubim Talijana, cijenim i ljubim Italiju, tu majku lijepih umjetnosti i prosvjete, kojoj je mnogi od nas haran; i ja sam s njom osjećao bol u nesreći njezinoj, kako sam u sreći radost. No mi ne smijemo da joj žrtvujemo narodnost svoju. ... Vis je naš. Vis je dio domovine naše, naše narodne zemlje... «

II. Austrijska vlada mijenja svoj stav prema »utjecaju talijanskog elementa«

Iako je Austrija 1866. g. pobijedila u Italiji kod Custozze, iako je ona pobijedila pod Visom, svejedno je u miru, koji se sklopio, izgubila Veneciju, i tako se stvorila Ujedinjena Italija od Alpa do Sicilije, sve osim grada Rima, bilo je u jednoj državi. U samoj Austriji, u kojoj je dotada bila i Venecija, ostalo je sada malo Talijana, ali je Velika Italija mogla sada da ih još jače privlači sebi. Zbog toga je austrijska vlada sada mijenjala svoju politiku, i počela da se odazivlje zahtjevima Hrvata i Srba u Dalmaciji, istina tek u mrvicama, ali opet nešto.

Moglo se očekivati, da će, poslije rata s Italijom i gubitka venecijanskih provincija, doći u jezičnom pogledu do izvjesnih promjena, t. j. da se više ne će davati u Dalmaciji onako privilegovan položaj talijanskom jeziku. Ali je i 1859. godine Austrija bila u ratu s Italijom, i tada je ona izgubila Lombardiju, a poslije toga je vrlo dobro znala za namjere Talijana, da dobiju i Veneciju, a i želju, da i preko toga dobiju, a opet je od strane vlade bio talijanski jezik u Dalmaciji privilegovan. Razlog tome treba tražiti u prvom redu u tome, što Austrija nije zapravo znala, da li joj je pogibeljnija Italija, koja se stvarala, ili panslavizam.

Sada pak, poslije stvorene ujedinjene Italije, stvari su izgledale drugačije. Italija je bila stvorena, i svojom privlačivom snagom mogla je uvelike djelovati na Talijane u monarhiji, dok je Slavija, ili Jugoslavija, ili kako su je već službeni krugovi nazivali, bila tek u sanjama i željama.

I tako se moglo desiti, da je na sjednici ministarskog savjeta od 12. studenog, na kojoj su bili prisutni: državni ministar grof Belcredi, ministar inostranih poslova barun Beust, ugarski dvorski kancelar von Majlath, ministar trgovine barun Willerstor, vršitelj dužnosti hrvatskog dvorskog kancelara Kušević i još neki ministri, »Njegovo Veličanstvo naredilo, *da se mora na najodlučniji način istupiti protiv utjecaja talijanskog elementa, koji se u nekim krugovima još nalazi, i da se*

zgodnim popunjavanjem mjesta političkih činovnika, učitelja, kao i utjecajem štampe u južnom Tirolu, Dalmaciji, Primorju, radi na tome, da se dotični krajevi germaniziraju ili slaviziraju, već prema prilikama, sa svom energijom i bez ikakvog obzira. Njegovo Veličanstvo stavlja u najstrožu dužnost svim centralnim vlastima, da u ovom smislu po planu nastupaju.«[9]

Kad ovo znamo, bit će nam mnoge pojave, koje su se sada zbile, jasne. Odmah u studenom bio je otpušteni Klaić imenovan za nadzornika osnovnih škola u Dalmaciji. Na upit Vojnovića i drugova odgovorio je u dalmatinskom saboru vladin povjerenik Seifert, da je vlada prihvatila načelo, da u osnovnim školama bude nastava na materinskom jeziku, a u srednjim školama da se uvede utrakvistička obuka. Ovim vlada ne namjerava istisnuti – rekao je Seifert – talijanski jezik, nego to, da se oba jezika, koja imaju jednaka prava izmjenično potpomažu, i da učećoj omladini bude pristupačno književno blago obaju jezika.[10]

21. prosinca primljeno je većinom glasova u dalmatinskom saboru, da se zakonske osnove imadu prikazati u oba jezika, a da se ujedamput glasaju oba teksta.

Međutim careva naredba nije mogla promijeniti tako brzo prilike u Dalmaciji, koja je sva bila zasijana autonomašima. Da se to postigne, trebalo bi bilo izmijeniti skoro sve činovništvo i sve načelnike, i velik dio općinskih odbora. Autonomaši, koji su se bili pocijepali u vladinovce i liberale, u one Lapennine i Bajamontijeve, sada se početkom 1867. ponovo sjediniše u jednu stranku, koja je imala za sobom skoro sve činovništvo, osim namjesnika i njegove najbliže okolice. Vlada sama, pa ni ministarstvo, nije mogla pomagati narodnjake protiv autonomaša, jer nije zato imala aparat, koji bi joj pomagao.

III. U Dalmaciji ostaje u saboru autonomaška većina

Rat sa Italijom nije svejedno dovoljno uvjerio austrijske vodeće krugove, da se na Apeninskom poluotoku pojavio nov i jak takmac austrijskom gospodstvu na Jadranu. Premalo je bilo svijesti u tim krugovima, da to osjete. Zaključak ministarskog savjeta od 12. studenog nije imao mnogo utjecaja, čak bi se moglo reći, da ga nije uopće imao ni u činovničkim krugovima u Beču, a kamo li u dalekoj Dalmaciji, za koju se u Beču vrlo malo tko interesirao. Bečkim je strankama bilo svejedno, da li će Dalmaciju zastupati autonomaši ili Hrvati, odnosno Srbi, njoj je bilo glavno da oni za nju glasaju u parlamentu.

[9] HHSA K. Z. 3904 – MRZ 108.
[10] Narodni List god. 1912., Jubilarni broj str. 100.

Ni sam rat sa Italijom ni pobjeda pod Visom nije utjecala na držanje većine činovništva, koje je u Dalmaciji, kao i prije pomagalo autonomaše. I tako se desilo, da su novi izbori za dalmatinski sabor početkom godine 1867. svršili pobjedom autonomaša. Bilo je izabrano 15 narodnjaka i 26 autonomaša.

Kad je u to pobijedilo u vladi, a napose kod samoga cara shvatanje Beustovo, da treba svakako provesti nagodbu sa Madžarima, da ju treba oktroirati, i 1. veljače 1867. to car otvoreno izjavio na sjednici ministarskog savjeta, pa istoga dana federalista Belcredi demisionirao, a ministrom predsjednikom imenovan Beust, postali su u Dalmaciji autonomaši još izrazitiji protivnici narodnjaka, znajući da je Beust za dualizam.

Kad je pak 22. svibnja u novom Reichstagu car u prijestolnoj besjedi saopćio, da je sklopljena nagodba sa zemljama krune ugarske, dalmatinski su autonomaši likovali, jer je time bio zadan definitivan udarac sjedinjenju s Hrvatskom. U takvoj atmosferi bilo je i tvornih napadaja od strane autonomaša na narodnjake. Noću 26. lipnja napadoše u Splitu Vida Morpurga zbog njegovih dopisa, a 30. srpnja kušali su neki provaliti u štampariju »Nazionale«. 31. srpnja bio je insultiran Dr. Matić, a onda 23. listopada tvorno napadnut.

U to su vršeni naknadni saborski izbori, u kojima su bili izabrani Nodilo i Pavlinović (ponovo), a u gradovima Hvar-Starigrad urednik »Dalmate« Matković. Za njega su glasali samo Starograđani, dok su se svi birači Hvarani ustegli od glasanja.

IV. Hrvatski sabor g. 1866. i 1867.

Hrvatski sabor sastao se 19. studenog 1866. sa glavnom zadaćom, da raspravi pitanje državopravnog odnosa sa Ugarskom. Uviđajući, da sa Ugarskom nije moguć sporazum na osnovu ravnopravnosti, a da bi u austrijskim zemljama našli Hrvati druge Slavene kao saveznike, zaključi sabor 18. prosinca, da Trojedna kraljevina ne stupi u ugarski sabor. Za taj prijedlog glasovalo je 86 zastupnika, protiv njega 44, a 4 se ustegoše. Sutradan bješe primljena adresa, koja je redigovana u istom smislu. »Ugarski sabor – kaže se – ne drži za shodno, da sa saborom trojedne kraljevine stupi u dogovor glede onih odnošaja, koji su zajednički jednoj i drugoj kraljevini. Stoga je i za ovaj – Vašemu Veličanstvu vjerni sabor prestao razlog shodnosti, što ga je on naglasio u svojoj prepokornoj adresi od 10. veljače 1866. Vođeni pak živom željom, da od nas ne bude nikakve zapreke toli žuđenomu po Vašem Veličanstvu uređenju države, odlučismo samostalno stupiti u dogovor s Vašim Veličanstvom, našim premilostivim kraljem, glede odnošaja ovih kraljevina prema ukupnoj monarhiji . . .« Saborska adresa iznosi dalje, da

je hrvatski sabor voljan prinositi *trošak za uzdržavanje dvora* zajedničkog nam vladaoca, da sa ostalim zemljama ima *zajedničko upravljanje vanjskih posala i zajedničku vojsku*, izvjesne *zajedničke financijalne poslove, carine i monopole*. Za sve ove poslove bilo bi potrebno zajedničko zakonodavstvo. Ali naglašuje sabor »ne ćemo se upuštati u sastavljanje zakonske osnove o uređenju državopravnih odnošaja prema ukupnoj monarkiji na temelju načela izraženih u ovoj adresi, *dok trojednoj kraljevini ne bude povraćena zemljišna i državna cjelokupnost*, pa dok ova cjelokupnost i odgovorna vladavina ne postane za trojednu kraljevinu istinom«. Potrebno je da se dokine hrvatsko-slavonska Krajina, sjedini Dalmacija, Kvarnerski otoci Krk, Cres i Lošinj. Na kraju moli sabor da dobije odgovornu vladu za trojednu kraljevinu.

Ovu adresu odnijela je kralju u Beč deputacija pod vodstvom biskupa Štrosmajera, koji je izjavio kralju, da Hrvati ne će da se odluče o njima bez njih.

Hrvatskom saboru nije bilo, a ni moglo da buđe poznato, da je već prije Deakovog uskršnjeg članka došlo do sporazuma u glavnim crtama između cara i Deaka, i da je jedno od osnovnih traženja Madžara bila upravo cjelokupnost zemalja ugarske krune, dakle, da je car već Deaku to obećao. Isto tako nije Hrvatima bilo poznato, da se Belcredijev federalizam nije nipošto više odnosio na Hrvatsku, nego samo na one zemlje monarhije, koje nisu bile pod ugarskom krunom. Zemlje krune ugarske smatrale su se kao jedno i kao da je upravo on bio onaj, koji je pregovore sa Madžarima prihvatio i vodio, nadajući se uvijek, da će njihov prihvat sa austrijske strane doći preko odaslanika pokrajinskih sabora. Hrvatska je dakle na svaki način bila žrtvovana Ugarskoj i prepuštena, da se s njom ona nagodi.

I tako su napori Hrvata bili uzaludni, sudbina monarhije odlučivala se između austrijske vlade i Madžara, kojima su u tajnim razgovorima priznati njihovi glavni zahtjevi.

8. travnja donio je ugarski sabor zaključak: »Pošto je temeljno državopravno načelo, da *kraljevine Hrvatska, Dalmacija i Slavonija pripadaju ugarskoj kruni*, priznato i od sabora spomenutih zemalja, smatra to sabor kao zajedničku nagodbu.« Kralj treba da se kruni jednom krunom, u isto vrijeme i jednim krunidbenim činom. Krunidbenu diplomu treba da sastavlja zajednički sabor, prema drugim zemljama i ugarske i hrvatske zemlje istupaju u zajedničkom zastupstvu, po zajedničkim delegacijama. Ugarski sabor poziva hrvatski, neka pošalje na ugarski sabor poslanike, koji će zastupati hrvatski narod pri krunidbi vladara, pri sastavljanju krunidbene zavjernice i izradi zakona o načinu raspravljanja zajedničkih poslova sa ostalim zemljama monarhije. Ugarski je sabor inače spreman da pristane na što je moguće širu autonomiju hrvatskih zemalja, o čemu će se već sporazumjeti.

11. travnja sazva kralj hrvatski sabor na zasjedanje na dan 1. svibnja 1867. U otpisu, kojim je sabor sazvan, kralj kaže jasno, da ga saziva, »budući da su rasprave s vjernom Nam i vazda milom kraljevinom Ugarskom dospjele do žuđenog od nas cilja . . .« Prije sastanka hrvatskog sabora kralj mu je otpisom od 23. travnja dostavio zaključak ugarskog sabora od 8. travnja, a ujedno odgovorio na adresu od 19. prosinca 1866. U tom novom otpisu kaže kralj: »Pragmatička sankcija ne zajamčuje samo nerazdjeljivost svih kraljevina i zemalja, združenih pod žezlom našim, već napose što krepčije naglašuje *cjelovitost ugarske krune i zajedinost svih zemalja njezinih.*« Želje u adresi od 19. prosinca su u opreci i sa pragmatičkom sankcijom i sa 42. člankom od 1861. g.

Kralj poziva sabor, da prihvati poziv, koji mu je upravljen od ugarskog sabora.

1. svibnja sastao se hrvatski sabor, u najtežim prilikama što su se mogle zamisliti, a 18. svibnja prihvatio je on velikom većinom adresu na kralja.

Na ovom saboru, koji je imao da donese tako važne odluke, pročitana je 11. svibnja *izjava manjine dalmatinskog sabora:*

Visoki sabore!

Čim sabor Trojedne kraljevine skupljen je, da odgovori na kraljevski predlog vrhu sjedinjenja s Ugarskom Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, doli podpisani, tumačeći mnijenje i požude narodnih zastupnika, sastavljajućih manjinu sabora dalmatinskoga, drži za svoju svetu dužnost poslati srdačni pozdrav braći, koja sjede na saboru Trojedne kraljevine i ujedno izrijekom zasvjedočiti solidarnost, koja vezuje sudbinu svih njezinih predjela u ovaj čas, kad je obća domovina izložena najtežim pokušajem.

. . . Mi pripoznajemo da pripadamo kruni Sv. Stjepana, i želimo stupiti kroz Vas u vez njezinih zemalja, i tim uživati one ustavne slobode, koje su kroz tolike vjekove njih usrećile: ovo je baš uzrok radi kojega narodni zastupnici sastavljajući manjinu sabora dalmatinskoga nehtjedoše sudjelovati pri biranju poslanikah u Reichsrath. Ali želeći uljezti u vez svete ugarske krune, mi hoćemo da uljeznemo zajedno s Vami, kao narodi imajući jednaka prava i jednake dužnosti kao što i Magjari, kao narod, koji hoće da uzdrži neoskvrnjenu svoju osobnost. Eto zašto mi pristajemo uz Vaš program, koji je jedini sposoban, da spasi državu od pogibelji, narod od nepravednoga progutanja, a krunu sv. Stjepana od gubića svojih zakonitih uresaja . . .

Braćo! Jurve stopljeni dušom i gojeći jednake zakonite požude mi *pohlepno izčekivamo onaj čas, kad sjedinjenje Dalmacije, Dubrovnika i Kotora s Hrvatskom i Slavonijom bude činom dovršeno.* To sjedinjenje mi držimo, da je od glavne potrebe za spasenje narodnosti naše i dostignuće prave samostalnosti, čiju smo vidjeli samo prevarnu sjenu u

ovo šest godina kušanja od nas pretrpljenih. To će se sjedinjenje dovršiti, kad Dalmacija mogla bude slobodno izkazati svoje želje pod upravom takovoga izbornoga zakona, po kome bude moguće istinito, a ne pretvorno zastupstvo našega puka.

Braćo! Hrabrenošću, vjerom i postojanošću, pobijediť ćemo.... Vaše bolesti i naše su bolesti, Vaše pobjede naše pobjede.. Živio naš ustavni kralj! Živila Trojedna kraljevina!

Dopis je potpisao u Dubrovniku, na Uskrs uime *narodnih zastupnika, koji su sastavljali manjinu sabora dalmatinskoga, Grof Nikola Pucić.*

Hrvatski sabor pozdravio je silnim oduševljenjem ovu izjavu manjine dalmatinskog sabora. Međutim se raspravila *adresa na kralja*, koja je 18. svibnja bila prihvaćena. Muževno i odlučno odbija hrvatski sabor, da mu nije moguće stupiti u ugarski, dok se ne ukinu vanredne mjere u gradu Rijeci i kotaru, koje su bile zavedene tobože, da se uguše nemiri izazvani od talijanskih elemenata. Hrvatski sabor traži cjelokupnost hrvatskog teritorija, i tom prilikom ističe: »Kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija podložila se ugarskom kralju, ali se nikada nije podložila kraljevini Ugarskoj!« Hrvatski sabor, a ne ugarski, ima da odluči, šta će odnosno hrvatskih zemalja ući u krunidbenu zavjernicu. U adresi se traži onakova autonomija, kakovu je dobila Ugarska, a da u krunidbenu diplomu treba da uđe zaporka, da se zakoni od 1848. ne mogu ni poslije krunidbe protegnuti na trojednu kraljevinu.

»Glede Dalmacije – pak – nastavlja se u adresi – napućeni su naši poslanici, da u krunidbenu diplomu stave, da je Dalmacija po državnom pravu cjelovit dio trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, te se prema tomu pravu pridružuje Hrvatskoj i Slavoniji.

Na ovu adresu odgovorio je kralj tako, da je *raspustio hrvatski sabor.*

8. lipnja okrunio se Franjo Josip velikim slavljem u Budimu, a na krunisanju nije bio zastupan hrvatski sabor.

Bez ikakvog sudjelovanja Hrvata uredili su konačno Madžari s Austrijom i sve detalje zajedničkih poslova, pa je 21. prosinca 1867. prihvaćen u ugarskom saboru nagodbeni zakon, po kome su Ugarska i Austrija imale zajednički: vanjske poslove, stajaću vojsku i ratnu mornaricu, financijske poslove za trošak zajedničkih potreba, zakonodavstvo o carinama, neizravnim porezima, trgovačkim poslovima, novčarstvu, obranbenom sistemu i željeznicama, koje vežu oba dijela monarhije. O tim zajedničkim poslovima raspravljat će delegacije, u koje će svaka državna polovina birati po 60 delegata, koji će raspravljati naizmjence jedne godine u Beču, druge u Pešti. Nadalje je uređeno pitanje pokrivanja zajedničkih troškova.

I tako se Hrvatska našla u dualističkom uređenju i odlučilo se o njoj u odnosima prema Austriji bez nje.

V. Dalmacija poslije objavljenog dualizma

Dok su se tako stvari zbivale u Hrvatskoj i monarhiji, dogodila se u Dalmaciji jedna vrlo značajna stvar. Sve dotada dalmatinski autonomaši nisu nikada istupali kao Talijani, nego kao Dalmatinci, protivnici sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Sada, krajem studenoga, kad se u Beču konstruirao »Klub talijanskih poslanika«, udjoše u taj klub i dalmatinski autonomaši, a među njima i pravoslavni episkop Knežević. Pristupanje ostalih nije ni najmanje iznenadilo Dalmatince, ali pristup Kneževićev izazva oštar protest pravoslavnih dalmatinskih vjerskih općina, koje dadoše izjavu u »Narodnom Listu«, da episkop Knežević »ne zastupa načela i korist njihovu u narodnom smislu i da oni niti misle kako on niti su s njime solidarni.«

Poslije provedenog dualizma, vidjeli su dalmatinski Hrvati i Srbi, da zasada nema ni govora o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom, i da treba da se spremaju za takvo sjedinjenje za budućnost, u koju svrhu je najvažnije, da se narod odgaja u narodnom duhu. Bilo je jasno, da je monarhija zasada prepuštena Madžarima i Nijemcima, ali postojala je i opravdana nada, da će jačanjem nacionalnog osjećaja kod svih Slavena, koji su bili većina u Austriji, doći oni i do premoći u Bečkom parlamentu, a u pojedinim pokrajinama uzeti kormilo u svoje ruke.

Bečki je Reichsrat međutim prihvatio četiri nova državna temeljna zakona, koja je car sankcionirao 21. prosinca 1867. godine. Ta četiri temeljna zakona su ova: 1) zakon o općim pravima građana, 2) zakon o sudačkoj vlasti, 3) zakon o državnoj izvršnoj vlasti, 4) zakon o uređenju državnog sudišta (državnog savjeta).

U prvom su zakonu sadržana osnovna prava građanina: ravnopravnost pred zakonima, sloboda vjere i savjesti, sloboda nauke i njenog poučavanja, jednakopravnost svih plemena u Austriji. Kod drugog zakona je od osobite važnosti, što je on određivao samostalnost i nezavisnost sudaca. Treći zakon propisuje svim činovnicima zakletvu na strogo poštivanje temeljnih zakona.

24. prosinca imenovano je zajedničko ministarstvo za cijelu monarhiju, t. j. trojica: Beust za inostrane poslove, Becke za financije, a John za vojsku. 31. prosinca imenovano je odgovorno austrijsko ministarstvo pod predsjedništvom kneza Karla Auersperga.

Narodna stranka u Dalmaciji pozdravila je temeljne državne zakone, jer je u njima vidjela garanciju za razvitak svoje narodnosti.

Početkom 1868. godine ojačala je narodna stranka za dva mandata: u naknadnim izborima u Sinju izabran je seljak Nikola Vidić, *a u vanjskim općinama Splita I. Dešković.*

Tvorni napadaji, koji su počeli 1867., sada su se opet ponovili: 21. lipnja za vrijeme demonstracija, u kojima se klicalo: Smrt Hrvatima! napadnut je u kafani »Troccoli« u Splitu profesor Špiro Brusina, a i nekoliko drugih narodnjaka bijaše ranjeno. »Nazionale« donosi »pisma sa Krke«, u kojima se nemilice obara na autonomaše. Do tvornih napa-

daja autonomaša na narodnjake došlo je i na Braču: u Milni, Nerežišću, Postirama, Sutivanu i Supetru, velikih je nereda bilo i u Kninu, i u Sinju, a manjih napadaja i u drugim mjestima.

U svom 69. broju donio je » Nazionale« »koledar nereda počinjenih na štetu narodne stranke od 11. lipnja o. g. unapred, posvećen N. P. ministru Giskri« (ministru unutrašnjih djela), i nabrojio 27 slučajeva.

Kako je dalmatinska autonomaška stranka pomagala ministarstvo, mogla je ona da nađe u Beču mnogu potporu. I ona je to obilno iskoristila. Naročito je protiv namjesnika Filipovića intrigirao Lapenna. *Kad su Filipovićevi prijedlozi o jeziku u školama odbijeni, dao je on ostavku.* Njegov je nasljednik bio general Ivan pl. Wagner.

Dalmatinski su narodnjaci uvelike žalili za Filipovićem, u kojemu su upoznali i pravedna i čestita upravnika i čovjeka, koji je narodno osjećao.

Novog namjesnika pozdravio je »Narodni List«: »Hrvatski i Srpski narod u Dalmaciji hoće da bude samo svoj po zakonu, samo svoj na političkom polju, da mu se političko mišljenje poštuje, a politička sloboda na izborima ne prikraćuje; samo svoj u javnom i privatnom životu, da mu se tuđi jezik ne nariva. Sve ovo je u austrijskoj carevini na zakonu osnovano, pa jednom riječi možemo reći: neka se vrši zakon! Ovo je jedino što mi pitamo od novoga namjesnika.«

VI. Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom u ugarsko-hrvatskoj nagodbi od god. 1867.

Dva dana zatim trebalo je da narodnjaci osjete još jedan udarac. Toga naime dana, 25. rujna predložiše tri biskupa i družina adresu na cara, u kojoj mu sabor zahvaljuje, što je temeljnim zakonom od 21. prosinca 1867. godine o ustrojstvu carevinskog vijeća *»definitivno riješio državopravno pitanje Dalmacije, postavio je u sklop cislajtanskih pokrajina.«* U ime manjine preložio je Vranković, da se prijedlog biskupa Maupasa i drugova ne primi, i da se preko toga pređe na dnevni red, jer državopravno pitanje Dalmacije nije još riješeno, što dokazuje i februarski patent i krunidbena zavjernica, koju je kralj izrekao prilikom krunisanja u Pešti. U raspravi govorio je Klaić braneći hrvatsko državno pravo, a Lapenna i Radman ističući da je temeljnim zakonima to pitanje riješeno. Adresa je prihvaćena većinom glasova, i za nju su glasali: Maupas, Knežević, Zaffron, Petrović, Begna, Bioni, Cindro, Dojmi, Fanfogna, Frari, Giglianovich, Lapenna, Matković, Piperata, Ponte. Raman A., Raman, I., Rolli, Rossignoli, Serragli, Vuletić. Protiv adrese u glasali: Didolić, Klaić, Kovačević, Kulišić, Nodilo,

Pavlinović, Rossi, Vidić, Vojnović K., Vojnović Gj., Vranković. Bili su odsutni: Bajamonti, Desković, Giovannizio, Ljubiša, Monti, Pucić, Pulić, Radulović, Vuković.

Ali, uza svu ovu adresu nije pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom skinuto s dnevnog reda, štoviše sada se razvio vrlo živ interes za to pitanje, u vezi sa ugarsko–hrvatskom nagodbom.

U Hrvatskoj je 27. lipnja 1867. odstupio ban Šokčević, a za namjesnika banske časti postavljen je Levin Rauch, sa zadaćom, da provede nagodbu s Ugarskom. Rauch je tu zadaću shvatio doista doslovno i nije prezao ni pred čim, da je provede. On otpusti 16 profesora i učitelja, obustavi izlaženje »Pozora« (19. kolovoza), izradi, da je kralj oktroirao novi izborni red (20. listopada), a onda pomoću nasilja od strane upravnih činovnika, na izborima od 19. studenoga do 19. prosinca 1867. potuče narodnu stranku i dobije većinu. Njegovih je narodnih poslanika bilo izabrano 66, od kojih 34 činovnika, a narodna stranka dobi samo 14 mandata.

Novi hrvatski sabor sastao se 8. siječnja 1868. Nasiljem na izborima poražena opozicija nije mogla očekivati od novog sabora ništa drugo nego ispunjavanje Rauchovih namjera. Zato je u prvoj saborskoj sjednici uime opozicije izjavio Dr. Jovan Subotić: »Ostavljajući sabornicu, prosvjedujemo proti svima zaključcima ovoga naproti ustavnom i nezakonitom temelju sastavljenoga sabora. Uprti na članak 42. od g. 1861. i na previšnji kr. otpis od 8. studenoga 1861. – prosvjedujemo proti podredjenju trojedne kraljevine pod kraljevinu Ugarsku.« Opozicija je nato ostavila sabor, a ostala su u njemu dvojica opozicionara Vukotinović i Simo Filipović, a kasnije i M. Hrvat.

30. siječnja bijaše izabran kraljevski odbor, regnikolarna deputacija, sastavljena od samih unionista, koja je onda pošla u Peštu, da sa ugarskom regnikolarnom deputacijom raspravi pitanje nagodbe između Ugarske i Hrvatske. Tu je došlo do sporazuma između obje ove deputacije, a onda je iznesena ugarsko–hrvatska nagodba pred hrvatski sabor, koji je prihvati 24. rujna 1868. Iza toga je prihvatio nagodbu i ugarski sabor, ali s promjenom § 66., koji je govorio o Rijeci, tako da grad Rijeka s kotarom pripada neposredno kraljevini Ugarskoj, pa da se prema tomu ima odmah njoj i utjeloviti. Hrvatski je sabor molio kralja u svojoj adresi, da Rijeku odredi Hrvatskoj. Kralj je 8. novembra 1868. sankcionirao ugarsko–hrvatsku nagodbu, s time, da grad Rijeka s lukom i kotarom »sačinavaju posebno s ugarskom krunom sjedinjeno tijelo.«

Na osnovu ove nagodbe Hrvatska i Ugarska sačinjavale su odsada »državnu zajednicu.« Hrvatska je priznala austro–ugarsku nagodbu. Hrvatskoj je priznata »potpuna autonomija«, zakonodavstvo i uprava u svima poslovima nutarnjim, bogoštovlja, nastave i pravosuđa«. Hrvatsko-ugarskom nagodbom utvrđeno je i to da će *Ugarska »zahtijevati, da se Dalmacija pridruži kraljevinam Hrvatskoj i Slavoniji«.*

Nezadovoljstvo, koje je u Hrvatskoj zbog ovakve nagodbe nastalo, bilo je veliko, i ono nije nikada prestalo sve do propasti Austro-ugarske monarhije.

Međutim su se na osnovu te nagodbe uredile stvari u Hrvatskoj i njezin odnos prema Ugarskoj. 8. prosinca bio je Levin Rauch imenovan banom, a Koloman Bedeković prvim hrvatskim ministrom u ugarskom ministarstvu u Pešti. Doskora (10. svibnja 1869.) imenovana je »kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada«.

U Dalmaciji se s velikim interesom pratilo pitanje nagodbe između Ugarske i Hrvatske, a kada je ona naposljetku sklopljena, narodna je stranka isticala, da treba požaliti, da je ona sklopljena takva i na način, koji ne dolikuje slobodnom madžarskom narodu, ali je istaknula, što je u toj nagodbi uglavljeno, da će Ugarska tražiti sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. »Ako je nagodba u cielosti – pisao je Narodni list – poradi slaba temelja, kratke trajnosti, mi se ipak njoj prilagođujemo, da *jednoć dodemo do središta našega, do sjedinjenja s braćom preko Velebita.*«

Kraljev reskript od 8. studenoga 1868., kojim je sakcionirana nagodba, još je više utvrdio narodnjake u toj vjeri, jer je njim sakcioniran i § 66. nagodbe, koji je ustanovljivao, da teritoriju kraljevine Hrvatske i Slavonije pripada i Dalmacija.

Ovaj član ugarsko–hrvatske nagodbe smetao je uvelike i austrijskim Nijemcima, koje su pomagali dalmatinski autonomaši, pa je 16. prosinca 1868. zapitao poslanik Sturm vladu, hoće li i kako će vlada braniti pripadnost Dalmacije cislitavskoj polovini monarhije protiv ugarsko–hrvatske nagodbe. Na ovu interpelaciju odgovorio je ministar Taafe, kao zamjenik ministra predsjednika u sjednici 15. siječnja 1869. On je kazao, da Dalmacija stoji od 1797. g. prema monarhiji u istom pravnom i faktičnom položaju kao i ostale kraljevine i zemlje, koje su u Reichsratu zastupane, da je valjanost ugarsko-hrvatskog ugovora stegnuta na izvjesne granice; da se ustanova §§ 65. i 66. ugovora osniva na tražbinama ugarske krune u pogledu Dalmacije, i, ogledavši točnije odnošaj stvari, čini se, da se time, što je ova točka bila uvrštena u ugovor, nije smjeralo ništa više nego Hrvatskoj obećati, da će Ugarska nastojati, da se njezine tražbine oživotvore i, ako se one izvedu, da se kraljevini Dalmaciji dade stanovit odnošaj prema Hrvatskoj; da ministarstvo svakako ne smatra pridruženje Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji kao stvar, koja bi za konačnu svoju uredbu trebala još samo postavljenje uvjeta sa strane Dalmacije, te da ono u daljem pretresanju ovoga pitanja ne će napustiti podlogu temeljnih zakona za kraljevine i zemlje, zastupane u carevinskom vijeću, kao ni zemaljski red za Dalmaciju, i da će svoje držanje udesiti u suglasju sa državnim zastupstvom.«[11]

Ova izjava ministra Taafea, ma koliko ona bila nejasna, ipak kaže, da državopravno pitanje Dalmacije nije još riješeno. Tako je to protumačila i bečka štampa, koja sa Taafeovim odgovorom nije bila

[11] N. L. cit. str. 102.

zadovoljna. Međutim dalmatinski autonomaši nisu tu ministrovu izjavu tako shvatili, nego naprotiv, oni su isticali, da je tom izjavom kazano, da Dalmacija pripada defitivno Cislajtaniji.

S druge strane su narodnjaci isticali, da ministarska izjava nije zakon, pa sve kad bi i zakonom bilo odbačeno sjedinjenje, još uvijek po ustavu ostaje pravo, da se sjedinjenje zakonitim putem traži. »*Dokle bude jednog rodoljuba u Dalmaciji* – piše »Narodni List« – *a ima ih hvala Bogu stotina i stotina tisuća, neće nijedan zanijekati sjedinjenje s braćom hrvatskom i srpskom preko Velebita.*«

VII. Opozicija traži provedenje državnog zakona o pravima građana

Međutim rovarenje protiv onih narodnjaka, kojima se moglo škoditi, ne prestaje i Lapenna je uspio u Beču, da je ministarstvo premjestilo Klaića za školskog nadzornika iz Zadra u Kopar.

Ali Klaić nije bio čovjek, koji se dao svijati, i jednim energičnim pismom upućenim namjesniku Wagneru odbi da pođe u Kopar i zahvali se na službi.

Klaićev gest odjekne po cijeloj Dalmaciji. Oduševljeni pozdravi iz cijele pokrajine od općina, narodnih poslanika, čitaonica i privatnih lica, od muškaraca i žena, pokazivali su, kako je Klaić svojom odrekom govorio iz narodne duše.

Novo saborsko zasjedanje počelo je u Zadru 2. listopada, a 18. listopada prikazao je Pavlinović saboru 210 peticija sa 4000 potpisa, kojima se tražilo, da vlada provede i u Dalmaciji 19. član temeljnog državnog zakona o općim pravima građana.

VIII. Ustanak u Krivošijama i odjek u dalmatinskom saboru

Međutim zbili su se u Dalmaciji važni događaji. U Boki Kotorskoj bunio se narod protiv zakona od 5. prosinca 1868. o općoj vojnoj dužnosti. Iz dana u dan postajao je položaj sve teži. Narod u Krivošijama je iznio svoje zahtjeve tražeći: 1) da se momčad, koja bude u obrambenoj straži nema slati izvan Boke, 2) da upisanim u stražu, iza godišnjeg vježbanja, bude dopušteno poći za granicu na more, odakle jedino pribavljaju sebi žitak, 3) da se pri odijevanju uzme u obzir njihova narodna nošnja.[12] Međutim predstavnici vlasti u Boki ne samo što nisu znali da nađu zgodan način da umire narod, nego su ga svojim

[12] N. L. Jub. broj str. 102.

postupanjem izazivali. Kotarski poglavar u Kotoru Franz počeo je progoniti i zatvarati ljude, koji su imali utjecaja na narod, a pukovnik Erler je izaslanike Krivošija u svom govoru uvrijedio. Tako je došlo do oružanog otpora 7. listopada 1869., u kojem je palo više mrtvih i ranjenih s obje strane. 10. listopada proglašeno je izuzetno stanje za kotar Boko–kotorski, a 25. istoga mjeseca ratno stanje. Ni namjesnik Wagner, ni generali Auersperg i Jovanović, koji su poslani tamo, da svladaju ustanak, nisu ga mogli svladati.

Ovaj krivošijski ustanak upotrebili su autonomaši, kad je Pavlinović iznio spomenute peticije. 19. listopada dade saborska većina izjavu, u kojoj upozoruje na teške događaje, u kojima se Dalmacija nalazi. U južnoj Dalmaciji odjekuje oganj iz pušaka i proglašuje se opsadno stanje. U ovom saboru, gdje se predlaže nepovjerenje vladi i prikazuju peticije o § 19., odjekuje oganj iz srdaca. Potpisani ne će da istražuju, koje su namjere predlagatelja, ali je očito, da se one u ovim teškim okolnostima ne slažu ni sa državljanskim razborom ni sa domoljubljem. Većina je vlasna, da ih odbije, ali nije u stanju da zapriječi u saboru raspravu i buku, koja će roditi smutnju, a ova može biti novim poticajem komešanju u zemlji. Većina dalmatinskog sabora, da smanji barem povode zlom stanju, te otkloni od sebe svaku odgovornost, moli Nj. Veličanstvo, da odgodi saborsko zasjedanje. Oni međuto ostavljaju sabornicu, uvjereni da time vrše djelo domoljublja, odanosti i vjernosti svom vladaru.

Poslije ove izjave većina je ostavila sabor.[13]

Sada su narodnjaci izdali 19. listopada proglas za birače, u kojem ih obavještavaju o svom djelovanju u saboru. Proglas svršava: »Pred vami, i pred cijelom zemljom, mi prosvjeđujemo proti ovoj izmišljenoj osvadi i proti zlonamjernom podmetanju, s kojom bi se htjelo učiniti nas sukrivcima u protimbi zakonu. Za ovu će odgovarati onaj, koga ide.«

Kad se saborska većina nije odazvala pozivu na novu sjednicu, bio je sabor odgođen na neodređeno vrijeme.

Mišljenje dalmatinskog namjesnika Wagnera o prilikama u Dalmaciji najbolje se vidi iz njegova prijedloga, koji je on 11. studenoga 1869. uputio ministru grofu Taafeu.[14]

Dalmatinski je namjesnik predlagao Taafeu, da *se zavede opsadno stanje ne samo u Boki, nego i u cijeloj Dalmaciji.* On je isticao, da, iako je ustanak u dijelu Boke već skršen, i doskora će biti sasvim likvidiran, da svejedno samo zavođenje »Landwehra«–domobranstva ne bi bilo dovelo do oružanog ustanka, »kad u igri ne bi bili drugi motivi, daleko važniji«.

»Agitacija, koju je ultraslavenska stranka u zemlji već odavna vodila i budnom držala, morala je da se prije ili kasnije djelotvorno ispolji, a zavedenje zakona o domobranstvu u kotorskom kotaru bilo je isko-

[13] Nar. List, Jub. br. 1912, 103.
[14] Haus- Hof- und Statsarchiv u Beču, M. R. Prot. 22. XI. 1869. No. 2.

rišćeno za prvu manifestaciju nezadovoljstva protiv vlade, nadajući se jednoj izdašnoj materijalnoj i moralnoj potpori od ostalog dijela pokrajine i od pograničnog inostranstva.

Držanje ultraslavenske stranke prema događajima u kotorskom kotaru (srezu), ton koji je stranka pokazivala u štampi i pri svakoj manifestaciji, kao i posljednji događaji u saboru, gdje je manjina izmišljala svakojaka sredstva i puteve, da pravi neprilike vladi, ne dozvoljavaju nikakovu sumnju, da je ustaški pokret u Kotoru u moralnom pogledu što je bilo više moguće zaštićen, i da još uvijek uživa tople simpatije.« Nije došlo do namjeravane materijalne pomoći ne zbog toga, što to nisu htjeli da učine, nego zbog toga, što su se događaji prebrzo razvijali, a da bi bili mogli da tu djelotvorno pristupe. – Politička agitacija, koja je jednoć stavljena u gibanje, nije se dala lako zadržati, i tako je došlo, da je jedna izlika, kao ona sa »Landwehrom«, dala povod, koji je dobro došao, da se protiv namjera stranačkih vođa prerano izrodi u djelovanje.«

Ako se uzme u obzir, da vrenje u cijeloj zemlji neprekinuto i dalje traje, da se podjariva vatra nesloge ispaďima štampe i ludovanjem jedne stranke, koja hoće pod svaku cijenu da dođe do sloma sadašneg političkog položaja pokrajine, i u tu je svrhu posvuda razapela jednu široku mrežu zaluđenih pomoćnika i iz svih slojeva pučanstva uzetih podstrekača; da opozicionalna struja svakog dana postaje sve važnija, što se više vlada trudi, da po mogućnosti zadovolji nacionalna traženja i da što više pridonese umirenju protivnika i njihovom nastojanju za djelovanjem, transakcijama i kompromisima; ovdašnja opozicija ima mnogobrojne sumišljenike u redovima glavnih vođa slavenskog pokreta u ostalim krunovinama i provincijama, koje je taj pokret zahvatio.

Krivošijski je ustanak uvjerio vladu, da se u Dalmaciji ne radi ispravno. 10. prosinca 1869. bio je Wagner smijenjen sa namjesničke časti, a uprava namjesništva povjerena dvorskom savjetniku u penziji Flucku. Za vojnog zapovjednika u Dalmaciji imenovan je general Rodić, kojemu je stavljeno u dužnost, da nastoji da mirnim putem umiri ustanike. Poglavar Franz premješten je iz Kotora. Istovremeno pomilovao je car sve Braićane i sve ostale ustanike, koji su se do onoga dana bili pokorili.

General Rodić pokazao se sposoban, da svoju zadaću izvrši. On je mirnim putem došao do onoga, što se nije moglo postići silom, pa je 15. siječnja 1870. sklopio s ustanicima mir u Knezlacu, na osnovu kojega ustaše položiše oružje i zakleše se na vjernost i poslušnost, a car dade svima potpunu amnestiju i dozvoli im da i dalje nose oružje. Poslije toga car je primio Ljubišu kao poslanika Boke. Ljubiša je izrazio caru poklonstvo i zahvalnost Bokelja za uďijeljenu im milost, a car je kazao, da on nije nikada vjerovao, da je taj ustanak političke prirode, i da se nada, da će mu Bokelji biti, kao i od starine vjerni i privrženi.[15]

[15] N. L. Jub. br. 103.

Ova je careva izjava bila u potpunom protuslovlju s onim, što je u bečkom parlamentu u adresnom odboru kazao Lapenna. Lapenna je kazao, da je krivošijski ustanak plod političkih smutljivaca i agitacije izvana, a da je zakon o domobranstvu dao samo priliku za nj. Carevinsko vijeće je izabralo odbor, da ispita tu stvar. U tom je odboru Lapenna ponovo kazao isto, šta više je dodao, da je dalmatinski sabor trebalo zatvoriti, jer je postojala pogibelj, da se »saborska opozicija složi sa nemirom u zemlji«. I bivši dalmatinski namjesnik Wagner je podupro Lapennu i kazao, da je ustanak u Boki »djelo jugoslavenske propagande, koja jednako radi i proti Austriji kao i proti Turskoj.« Te osvade odbio je Ljubiša pokazujući, da je ustanku krivo nesmotreno postupanje vlađe i njenih organa.

IX. Novi dalmatinski sabor. Pobjeda narodnjaka

Još od kraja 1869. godine javila se kriza u ministarstvu, jer je njegova manjina mislila, da treba naći načina, da se zadovolje Slaveni. Kad je ta manjina morala da izađe i kad je Hasner obrazovao novo ministarstvo, kriza se samo pojačala. Češki i moravski i tirolski sabor nisu bili uopće poslali svoje odaslanike u Reichsrat, a 31. ožujka istupiše i Poljaci, i neki drugi, a među njima i Ljubiša, pa je zastupnička kuća od 203 poslanika spala na samih 129. U takvim prilikama dao je Hasner ostavku, a sastav novog kabineta povjeren je Potockomu. Ministarstvo unutrašnjih djela preuzeo je Taafe. Ova su dvojica bili zagovornici sporazuma sa Slavenima u pretprošlom ministarstvu, i zbog toga su svi Slaveni pozdravili novo ministarstvo.

22. svibnja raspušteni su svi pokrajinski sabori osim češkoga. Uto se čulo, da će za namjesnika u Dalmaciji biti imenovan general Rodić. Ta je vijest uvelike zabrinula autonomaše, a u »Neue Freie Presse« izašao je članak, u kojem se dalmatinski narodnjaci nazivaju agitatorima, koje podupire Prag, Zagreb, Beograd i Moskva. U drugom su se dopisu u istom listu napali pravoslavni svećenici, koji da su »zakleti neprijatelji Austrije i da ni o čem drugom ne misle niti sanjaju, nego o Rusiji. Na prvi članak odgovorio je oštro »Nazionale«, na drugi su prosvjedovale pravoslavne crkvene općine, pa čak i sam episkop Knežević.

Novi izbori za dalmatinski sabor obavljeni su 4., 7. i 9. srpnja. Prije izbora počeli su ponovo neki *kotarski poglavari* da agitiraju protiv narodne stranke. U svom glasilu narodnjaci protestiraju protiv ovakve agitacije i kažu: »Narodna stranka ne traži drugo od vlade nego nepristranost i pravednost.«

Dalmatinski su narodnjaci pokazali ovog puta punu disciplinu, a osim toga za sve ove godine proganjanja i stradanja narodna je stranka neprestano stjecala nove pristalice. Narod se polako sve više budio i išao onamo, kamo ga je njegovo porijeklo i njegov jezik zvao. I tako se desilo, da je na izborima narodna stranka doma i u borbi protiv

vlasti, odnijela pobjedu: izabrana su 24 narodnjaka i 16 autonomaša. Osim toga je Klaić izabran još u jednom kotaru. Kurija vanjskih općina izabrala je 17 narodnjaka i 3 autonomaša. u kuriji gradova 5 narodnjaka i 6 autonomaša, u kuriji veleporeznika 3 narodnjaka i 7 autonomaša.

Od narodnjaka izabrale su vanjske općine: Zadar 2 (Dr. J. Paštrović i Dr. J. Antonietti); Benkovac: 1 (arh. J. Kovačević); Drniš: 3 (Dr. L. Monti, I. Vranković, K. Kulišić), Šibenik: 2 (I. Raimondi, A. Šupuk); Split: 2 (I. Danilo, I. Dešković); Imotski: 1 (Pavlinović); Vrgorac: 1 (K. Ljubić); Korčula: 1 (Dr. R. Arneri); Boka Kotorska 2 (K. Vojnović i S. Ljubiša); Sinj: 2 (Dr. M. Klaić i Dr. A. Tripalo). U kuriji gradova i trgovačkih komora izabrani su narodnjaci: Dr. J. Fontana (Šibenik), prof. P. Budmani, V. Luković (Kotor), Dr. A. Bersa (trg. komora Zadar), Dr. P. Čingrija (trg. komora Dubrovnik). U kuriji veleporeznika izabrani su narodnjaci: Đ. Vojnović (Kotor), grof Rafo Pucić i Dr. M. Klaić (Dubrovnik). Od autonomaša izabrani su bili u kuriji vanjskih općina: Dr. Lapenna i M. Gligo (Hvar, Brač i Vis), i Dr. I. Radmili (Dubrovnik), u kuriji gradova i trgovačkih komora Dr. Š. Perišić (Zadar), Dr. A. Bajamonti (Split), kotarski poglavar Barbieri (Makarska), H. Matkovich (Hvar), savjetnik Nikolić (Korčula), Dr. A. Kušević (trg. komora Split), u kuriji veleporeznika: savjetnik I. Alesani, Dr. K. Begna (Zadar), Dr. B. Filippi, i V. Ponte (svi Zadar), Dr. A. Radman, J. Piperata i Dr. Š. Slavić (sva trojica Split).

Odmah poslije izbora imenovan je za namjesnika general Rodić,[16] a za potpredsjednika namjesništva Alesani. Prvo je imenovanje dočekano od strane narodnjaka vrlo povoljno, dok je imenovanje Alesanija izazvalo ogorčenje.

Za novog predsjednika pokrajinskog sabora, koji se sastao 25. augusta 1870., imenovan je Ljubiša, a za potpredsjednika Dr. Filippi. Međutim sabor nije verificirao neke izbore otoka, trgovačke komore u Splitu i splitskih veleporeznika, i grada Makarske. Za kotar splitskih veleporeznika proglasio je za izabrane Dra. Mladinea, Dra. Lanzu i Dra. Tacconija, koji su dobili natpolovičnu većinu glasova, koje je sabor priznao zakonitim, a za ostale kotare određeni su novi izbori.

U novom saboru počinju se voditi rasprave i na hrvatskom jeziku, zapisnici i izvješća isto tako. U zemaljski odbor izabrani su: Dr. A. Bersa, Dr. J. Antonietti, Dr. M. Klaić i I. Vranković. Na ovu sjednicu nisu bili došli autonomaši, a u idućoj sjednici sabora saopćio je predsjednik, da je primio izjavu poslanika Alesanija, Bajamontija, Begne, Filippija, Nikolića, Radmilija, Petrovića i Vukovića, kojom oni polažu mandate .

Nakon toga pročitao je u istoj sjednici (petoj) Dr. M. Klaić *nacrt adrese*. Preporučujući adresu kazao je Klaić među ostalim:

[16] Nar. List 1871, 18 list.

»... Po zahtjevih javnoga prava odbor je morao vami predložiti, da ne šaljete našega zastupnika na carevinsko vieće, budući da u onom vieću, kako je sada sastavljeno, *Dalmacija kao bistveni dio Kraljevine Dalmatinske Hrvatske i Slavonske*, ne može biti tu zastupana. Imao bi bio naprotiv predložiti vam da ponizno molite Nj. Veličanstvo, neka zauzme potrebita sredstva, *da sjedinjenje, obstojeće u pravu, bude što prie provedeno u djelo.*

Nego sada Hrvatska i Slavonija nahode se u takvome položaju, kog narod oni ne priznaje podpuno zakonitim, i kao sasvim zadovoljujućim zahtjevom javnog, obćenog prava. Samostalnost zakonodavna i upraviteljna obstoji onamo više u slovu nego u činu; i pod masnim imenom sakriva se najžalosnija zavisnost od tudjih volja. Žudjeni ortak postao je starim ugnječiteljem; a ovi narod plemeniti, koji proli toliko krvi da steče opet svoju nezavisnost, podliga sada iznovice madjarskoj mamuzi. Oni položaj završe se i bez sudjelovanja zastupnika kraljevine Dalmacije; i po krieposti poznatog načela – nil de nobis sine nobis – kao sasvim zakonitim ne može biti priznat i od nas; radi čega jedno prosto sjedinjenje u takom stanju ne bi zadovoljilo našem pravu.«

I prilike u Evropi i vjernost caru sile odbor, da, uz rezervu svog javnog prava, predloži, da se izaberu zastupnici u carevinsko vijeće, i u isto doba da se zamoli car, »da u Hrvatskoj i Slavoniji nastane jedno stanje, koje bi zadovoljilo željam općeg javnog prava, e da *bi se žudjeno sjedinjenje utvarilo* s medjusobnom korišću...«[17]

Adresa, koju je dalmatinski sabor prihvatio 3. rujna 1870., odmah u početku ističe zajednicu Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. »Vierni naš narod Vaše Kraljevine Dalmacije tiekom dugih vjekova *nije nigda izgubio ni sviest ni pravo te starodavne zajednice.*« Adresa spominje g. 1102., pa 1527., pa 1797., zatim 1861., i moli cara, »*da izvoli prevesti ovu Kraljevinu na njezin starinski temelj državnoga prava.*« Sabor ne može, a da ne istakne »ovo *životno pitanje, o povratku Dalmacije k svojoj državnoj zajednici*«, i moli cara, da bi se udostojao »svesti položaj državni s obje strane, na takvo stanovište na kakvom *bi zakoniti zastupnici Kr. Vaše Dalmacije mogli se susresti sa zakonitim zastupnicima Hrvatske i Slavonije, te zametnuti dogovore, kako da se nadoveže pretrgnuti vez njihove državopravne zajednice.*« Očekujući, da će im vladar tu molbu uslišati, dalmatinski je sabor voljan da podupre carsku vladu.

Adresa moli obnovu nekih ranijih političkih procesa, potporu za osnovnu nastavu i preparandije, promjenu činovništva na školskim vlastima, »*da se uvede narodni jezik u učilište, u sudnicu i javne ure-de*«, da se u vojnom zakonu, koji je bio uzrokom nemira, kad se on bude preinačivao »bude se imati obzir na stare običaje narodne« i da se »olakoti krvni ovaj danak«, potporu brodarstva, građnju željezničkog spoja Dalmacije sa ostalom Monarhijom.[18]

[17] N. L. cit. 104.
[18] Dvije adrese, N. L. Jub. br. str. 80.

Iza odglasane adrese izabrani su odaslanici u Reichsrat: Gj. Vojnović, P. Budmani, Dr. J. Antonietti, I. Danilo i S. Ljubiša. Ovi su se odaslanici pridružili u bečkom parlamentu, »klubu desnog centruma«, koji je težio za što većom autonomijom provincija.

Pošto je sabor svršio posao, bio je odgođen. Na to su se saborski poslanici sastali na zajedničku večeru, sa koje su poslali Štrosmajeru telegrafski pozdrav, kao »zviezdi predhodnici naroda, slavnomu zatočniku, neumorivom borcu za pravdu i domovinu.« Na taj je telegram Štrosmajer odmah i odgovorio.

Iako je dualizam proveden, iako je bečki parlamenat funkcionirao, i u njemu sjedili i odaslanici dalmatinskog sabora, narodnjaci, svejedno narodna stranka ostaje i dalje čvrsto na zahtjevu sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom, štaviše ona je sada još odlučnija u tome negoli ranije. »Nazionale« u svom 24. broju (25. ožujka 1871.) kaže: »Dalmatinci danas u velikoj većini ne protive se sjedinjenju s Hrvatskom«.

Međutim je palo ministarstvo Potockija, a zamijenilo ga Ministarstvo Hohenwartha, sa programom proširenja pokrajinskih autonomija.

Dalmatinski se pokrajinski sabor sastao 1871. godine 14. rujna. Reforma izbornog reda, reforma školskog zakona, pitanje jezika u sudovima i uredima bili su predmet saborskih rasprava. Zakon o jeziku, kojim se hrvatski jezik izjednačivao s talijanskim, bio je u saboru primljen, ali ga vlada nije podastrla caru na sankciju, jer je stajala na stanovištu, da sabor nema prava donositi takve zaključke. O reformi izbornog reda nije se moglo glasati, jer zbog istupa autonomaša nije za to bilo potrebnog kvoruma.

14. listopada 1871. prihvatio je sabor adresu, u kojoj se *i opet moli car*, da *»dobrostivo izvoli pozvati zakonite zastupnike Hrvatske i Slavonije, neka se sa zakonitim zastupnicima Dalmacije složno dogovore i ugovore način i uviete, kako bi se, s potvrdom V. V. obnovila ona državna jedinica, u kojoj su za vjekova dielile zgode i nezgode.«*

Međutim je Hohenwart bio došao do sporazuma sa Česima, ali su Beust i Andrassy uspjeli da ga ometu, našto je Hohenwart dao ostavku, a zamijenio ga centralista Auersperg.

Promjena u bečkom ministarstvu razveselila je autonomaše, ali nije nipošto obeshrabrila narodnjake, jer narodna svijest bila je u cijeloj Dalmaciji, već probuđena. Narodna je stranka odnosno sjedinjenja s Hrvatskom ostajala čvrsto na načelima izraženim u saborskim adresama, međutim dotle, dok su prilike takve, kakve su bile, ona je u Austriji tražila političku ravnopravnost svih austrijskih naroda i poštovanje ustavnih prava i ustanova.

Uto je došlo do jedne nesuglasice u narodnoj stranci. Dalmatinski odaslanici na carevinskom vijeću glasovali su jednom prilikom sa centralistima, a protiv federalista. To su učinili, jer im je vlada bila obećala, da će uvesti narodni jezik u damatinske urede, imenovati narod-

ne ljude na neka važnija mjesta u administraciji, gradnju željeznice, uređenje Neretve i dr. Ogorčeni na ovakvo glasanje istupiše iz kluba narodne stranke R. Pucić i Dr. Pero Čingrija.

Ipak je ministarstvo barem jedno obećanje ispunilo. 23. listopada 1872. Dr. J. Antonietti imenovan je za savjetnika namjesništva i povjereno mu je, da u saboru zastupa vladu.

3. studenoga 1872. godine sastao se dalmatinski sabor na zasjedanje. Prilikom ovjerovljenja mandata izbora u Makarskoj zbog smrti S. Ivićevića, sabor je poništio izbor Dra. Vrcana i proglasio izabranim Dra. K. Vojnovića. Tom prilikom istupiše autonomaši iz sabora. Na ovom se zasjedanju raspravljalo o preinaci općinskog izbornog reda i pravilnika, o putevima, šumskim štetama, uređenju realka i dr. Primljene su i dvije saborske rezolucije glede jezika, i to: 1. »da popečiteljstva dohodarstva, trgovine i zemljoděljelsko izdadu naredbe, koje izda ministarstvo pravde i unutarnjih posala« (20. IV. 1872.), »2. da se jeziku hrvatskom dade mjesta u grbovima«.

Godina 1872. bila je za narodnu stranku vanredno uspješna. Gdje god je došlo do izbora, bilo saborskih ili općinskih ona je pobijedila. Te su godine dobivene naredbe o jeziku na sudovima, i *tako je sada hrvatski jezik uveden skoro u svim općinama, u saboru, u zemaljskom odboru, i u sudovima.*

X. Raspad narodne stranke

Godina 1873. bila je zlokobna za narodnu stranku kao takvu, ona je donijela njezin raspad. Uzrok je tome bilo glasanje dalmatinskih odaslanika u carevinskom vijeću za zakon o izravnim izborima, kojemu su se protivili slavenski poslanici, smatrajući ga – kako je Rieger pisao Klaiću – da mu je »svrha da pogazi slavenski elemenat u Austriji, da mu za budućnost otme svaki politički upliv... Narodi ne prodaju svoju čast za bilo kakovu materijalnu korist.« Saborski klub narodne stranke zaključio je na svom sastanku u Zadru 11. veljače 1873.: 1. da su dalmatinski poslanici dužni glasovati proti izravnim izborima; 2. u slučaju da Poljaci, radi ovog zakona, izađu iz Reichsrata, moraju izaći i oni i 3. da carevinsko vijeće ne smatraju nadležnim, da glasuje za ovakvu promjenu ustava.

Iako su Poljaci izašli iz parlamenta, ipak su dalmatinski poslanici, 6. ožujka, glasali za vladinu osnovu zakona o izravnim izborima. Kao svoje opravdanje navodili su oni, da su to radili zbog narodnog interesa.

To je glasanje izazvalo ogorčenje narodnjaka u Dalmaciji, a narodni poslanici na dalmatinskom saboru: Dr. Miho Klaić, Dr. Eduard Tacconi, Ivan Vranković, Kažimir Ljubić, Dr. Josip Paštrović i Mihovio Pav-

linović, upraviše 7. ožujka sa svog sastanka u Zadru poslanicima na carevinskom vijeću: Dr. J. Antoniettiju, I. Danilu, vit. J. Fontani, St. Ljubiši i Gj. Vojnoviću, telegram; »Jučer ste vi glasovali za izbornu preinaku, koja vriedja temeljno pravo pokrajinskih sabora i nasrće na slobodu narodnu austrijanskih Slovjena.« To su oni učinili uprkos uputa, koje su dobili, pa ih zbog toga pozivaju na odgovornost.

Istovremeno je »Narodni List« ďonio Pavlinovićev članak »Šest ožujka 1873.«, koji počinje: »U narodno poštenje se ne trguje... Dan 6. ožujka bilježi u Dalmaciji početak razkolništva u taboru narodnom... Petorica bečka već narodnoj stranci ne pripadaju...«

Protiv ove »bečke petorice« prosvjedovaše saborski poslanici: Arneri, Bersa, Kulišić, Tripalo, K. Vojnović, Šupuk, pa Čingrija i A. Pucić.

Uzaludno je bilo pravdanje ove petorice, da su oni onako postupali samo u narodnu korist, narodna ih stranka nije više htjela, nego ih osudivala i osudila. S druge strane nisu se ni oni dali tako lako. Oni pokrenuše svoj list »Zemljak«. Po tom listu nazvaše ih »Zemljaci«. Polemika izmedu »Narodnog Lista« i »Zemljaka« škodila je uvelike narodnoj stvari u Dalmaciji, pa se doskora podijele i narodnjaci po pokrajini.

Pred izbore u bečki parlamenat, koji su sada prvi put bili izravni, nastojahu i autonomaši i »zemljaci« da pocijepaju narodnu stranku, pa u prvom redu nastojahu zavaditi Hrvate i Srbe u njoj. Narodnjaci se nisu dali smesti, i upozoravahu na protivničku agitaciju, i na potrebu sloge.

Ali je nesloga već bila tu: dvije narodne stranke. I tako se desilo, da su na izborima za carevinsko vijeće dobili većinu autonomaši. Od devet poslanika, koliko ih je birala Dalmacija dobiše autonomaši 5, a narodnjaci i zemljaci 4. Bili su izabrani: autonomaši: Lapenna, Bonda, Begna, Bajamonti i Keller, narodnjaci: Klaić, Monti i Pavlinović, i zemljak Ljubiša.

Poraz na izborima djelovao je mučno na narodnjake, a s druge strane ohrabrio autonomaše.

6. prosinca sastao se dalmatinski sabor. Autonomaši uputiše saboru izjavu, kojom daju ostavku na svoje mandate.[19] I tako je sabor radio bez njih.

Međutim je za vrijeme ovog saborskog zasjedanja došlo do stvaranja novog narodnog kluba, u koji se vratiše i dva Dubrovčanina. Glavne su tačke, na kojima se klub bazira:

1. »*Klub se tvrdo drži državnoga prava hrvatskoga* i nastojat će da se izvede poput *sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom, i tako da se Trojedna kraljevina oživotvori.*

2. Klub ispovijeda da je slavenska jedina narodnost Dalmacije i nastojat će da se sve to bolje širi i razvija. Zato ne će nikad učiniti nešto na štetu drugim Slavenima, a naročito ne onim u Austriji.

[19] Il Dalmata, anno VIII. 1873.

3. Klub pripoznaje potpunu ravnopravnost Hrvata i Srba u Dalmaciji, i to u pogleđu vjerskome, narodnome, političkome i književnome.
4. Klub je potpuno neodvisan prema vladi.
5. Pitanje vjerozakonsko prepušta se uvjerenju pojedinca.
6. Sve navedeno vezuje članove kluba.
7. »Narodni List« će ta načela braniti u javnosti.«[20]

Međutim u Beču na sjednici 10. prosinca carevinsko vijeće nije verificiralo izbor Dra Klaića, tobože radi »bezakonja«. Ali je u naknadnom izboru 10. ožujka 1874. Klaić ponovno izabran.

XI. Gradnja željeznice

1. svibnja odglasan je u carevinskom vijeću zakon o gradnji željeznice Split–Siverić, s ogranskom na Šibenik, a 16. juna već započeše radovi na toj pruzi. Radost zbog toga bila je u Dalmaciji velika, jer se svak nadao, da će poslije ovog dijela slijediti i drugi dio pruge, preko Velebita na Karlovac, i preko toga spoj sa Evropom. Tako je i »Narodnom Listu« telegrafirano iz Splita 16. juna: »Danas je prvi udarac mašklina ođjeknuo na gradnji željeznice, koja će nas sjediniti s prekovelebitskom braćom. Živio naš kralj i car! Živila Trojedna kraljevina!« Bilo je to 1874. godine, i niko u Dalmaciji nije ni slutio, da će proći i 1924. godina i da će prije nego prođe prvi voz iz Zagreba u Split propasti Austro-ugarska monarhija.

Krajem kolovoza 1874. obavljeni su naknadni izbori za dalmatinski sabor, koji se sastao 15. listopada 1874., da se popune mjesta, koja su ostala slobodna zbog ostavke autonomaša. Kod izbora izabrani su ponovo autonomaši u punom broju, iako je narodna stranka pokazala velik napredak u glasovima.

Za verifikacije mandata glasovali su zemljaci zajedno sa autonomašima.

U ovom zasjedanju dalmatinski je sabor tražio, da se hrvatski jezik proglasi naukovni u splitskoj i zadarskoj gimnaziji, i da se činovnici imaju držati jezične naredbe od 1872. g.

10. prosinca 1874. govorio je u carevinskom vijeću Dr. Keller i pobijao zahtjeve narodnjaka za ponarođenje srednjih škola u Dalmaciji, i izjavio, da govori uime »talijanskog naroda u Dalmaciji.« Protiv njegovih izvoda ustao je Klaić, i kazao, da u Dalmaciji postoji i talijanski jezik, ali da talijanske narodnosti, u pravom smislu riječi, nema. Dalmatinske općine uputiše telegrafske prosvjede na carevinsko vijeće, ističući, da u Dalmaciji ne postoji talijanska narodnost.

[20] Potpisani: Klaić, Vrankoviċ, Tacconi, Lukoviċ, Paštroviċ, Šupuk, Čingrija, Ujstoviċ, Rafo Pucić, Budmani, Degl Ivellio, Tripalo, Raimondi, Arneri, Monti.

U to su se nešto i poboljšali odnošaji između narodnjaka i zemljaka, što je omogućilo, da su oni zajednički dobili dva mandata, na kojima su se bili zahvalili Lapenna i Keller, koji su bili imenovani članovima međunarodnog suda u Aleksandriji. Izabrani su bili Dr. Antonietti i barun Fluck. Sada je, prema sporazumu, prestao izlaziti »Zemljak«. Međutim posljedice ovog kobnog razdora u narodnoj stranci nisu prestale. Tu je bio u prvom redu zametak razdora između Hrvata i Srba.

XII. Dolazak Franje Josipa I. u Dalmaciju

U takovim prilikama došao je u Dalmaciju 1875. godine car Franjo Josip. Obje stranke, i narodnjačka i autonomaška nastojale su, da njegov dolazak iskoriste za svoja načela. »Narodni List« donosi vrlo interesantan članak, koji je napisao Don Mijo Pavlinović. Članak počinje:

»Zdravo kralju!

Nasljeđniče Držislava Silnoga, Krešimira Velikoga, Zvonimira Blagoga, koji danas prvom stupaš u *ovu kolijevku hrvatstva, zdravo!*«

U članku se zatim nabraja, šta su sve dalmatinski Hrvati učinili kroz stoljeća u borbi za slobodu, a onda se nastavlja:

»Kralju! Evo tebi na poklon srdaca i desnice naše; a Ti nam ne krati pravice i zemlju otaca naših.«

»Daj narodu što ga po Božjem i po Tvojem zakonu ide: daj nam jezik, da s jezikom naša misao na učioni i na upravi obnovi zemlju. Pomagaj i upravljaj da ovo kamenje gorom zaosijemo; da polja oslobodimo mrtvih voda, da pute u našu starinu prokrčimo . . .

Kralju, besmrtniče, ovjekovječi doba svoga kraljevanja ponovljenom srećom ove kolijevke, tvoje svedjer vjerne Hrvatske. . . . . .

Zdravo hrvatski kralju, Frane Josipe! I dobrim nam došao!«[21]

Cara Franju Josipa dočekala je cijela Dalmacija s velikim oduševljenjem. Općine, koje su bile u narodnim rukama, htjele su da to napose istaknu, pa se 59 načelnika tih općina poklonilo caru zajednički na Visu, kad je on 12. svibnja tu varoš posjetio. Ispred svih pozdravio je cara grof Pucić na hrvatskom jeziku: izjavljujući caru, koji je obašao »malne dojednu općinu ove svoje vjerne kraljevine, i upoznao »dojednu stopu ove slavjanske zemlje« i uvjerio se lično »o željah i potrebah naroda« – da se od njega nadaju boljoj budućnosti »zemlji, narodu i narodnosti.« To je car i obećao.

[21] N. L. 1875.

Na povratku u Split dočekaše autonomaši načelnike demonstracijama, na što odgovoriše narodnjaci tako, da su oni isto tako dočekali demonstracijama splitskog načelnika Bajamontija, kad je preko Šibenika putovao u Zadar.

Zbog ovih demonstracija protiv Bajamontija nisu autonomaši splitski poslanici došli u sabor, nego su poslali izjavu, da ne dolaze zbog šibenskih demonstracija.

Uto je planuo u kolovozu 1875. ustanak u Hercegovini, koji su dalmatinski narodnjaci, a na čelu im »Narodni List« pratili s velikim simpatijama i materijalnom pomoći.

1876. godine javila se u Dalmaciji prva korupcionaška afera. Predbacivalo se Bajamontiju i Ljubiši, da su se oni 1874. godine prilikom zakupa gradnje dalmatinske željeznice okoristili. Prvi je njih javno napao Klaić u »Narodnom Listu« a, kad se 13. ožujka sastao dalmatinski sabor pod predsjeđanjem Ljubiše, dao je uime poslanika narodnjaka Monti izjavu, u kojoj se kaže, da se Ljubiša nije opravdao od osvade, koja mu je javno dobačena, i zbog toga oni ne mogu pod njegovim predsjedavanjem da ostanu u saboru. Sa poklikom »Dolje nedostojni!« uđaljiše se narodnjaci iz sabornice.

Istoga dana dadoše izjavu i prisjednici zemaljskog odbora Klaić, Vranković i Ivellio, da ne će služiti pod takvim predsjednikom. Nato je sabor raspušten 20. ožujka, ali Ljubiša nije uklonjen sa predsjedništva zemaljskog odbora. Mnoge općine izjaviše, da ne će dopisivati sa zemaljskim odborom dok je Ljubiša predsjednik.

Zbog toga 25. lipnja odrekoše se predsjedništva u zemaljskom odboru Klaić, Ivellio, Ljubić i Vranković i njihovi zamjenici Arneri, Paštrović i Raimondi.

XIII. Novi izbori

Dalmacija je bila tako i bez sabora i bez zemaljskog odbora sve do studenoga, kad su objavljeni novi izbori. Ovi su izbori pokazali, da su narodnjaci osvojili sve vanjske općine. U vanjskim općinama izabrano je 18 narodnjaka, Ljubiša i 1 autonomaš. U kuriji gradova i trgovačkih komora bili su autonomaši još uvijek jači i izabrano je 7 autonomaša, a 4 narodnjaka. Ali u kuriji veleporeznika, gdje su ranije bili autonomaši jači, nadjačali su narodnjaci, pa je izabrano 7 narodnjaka i 3 autonomaša. Ukupno je sabor imao 30 poslanika narodnjaka i 11 autonomaša.

Za novog predsjednika sabora imenovan je Gjuro Vojnović. Novi se pokrajinski sabor sastao 15. siječnja 1877. Narodnjaci su predložili, da se ne verificiraju mandati Ljubiši i Radmanu. U raspravi o verifikaciji

nastojao je Ljubiša da pocijepa narodnjačke redove, ističući, da Dubrovnik i Boka, nemaju prava da pripadaju ugarskoj, dakle ni hrvatskoj kruni, pa je čak predložio, da se u adresi upita car, da li je ukinuta tačka 3. ustava od 26. veljače 1861. Protiv Ljubiše izjavio je Klaić: Za mene ne postoje dvije narodnosti: srpska i hrvatska. To su dva plemena jedne te iste narodnosti, koje čeka ista slavna budućnost na temelju slobode.« Odbor za adresu tražio je ponovo u njoj da car pozove zakonite zastupnike Hrvatske i Slavonije, da sa *zakonitim zastupnicima Dalmacije ugovore uvjete sjedinjenja.*

Međutim je, prije nego se adresa izglasala, sabor odgođen.

Za vrijeme ovog saborskog zasjedanja došlo je do potvrde programa narodne stranke od g. 1875. Prva tačka programa glasila je sada: »Klub promiče oživotvorenje narodnog načela i drži se državnog prava hrvatskoga, te nastoji da se *izvede sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom.* Pod *zaštitom toga državnoga prava* Hrvati i Srbi uživaju ista prava u svakom pogledu, kako sačinjavaju isti te jedan narod, izvan kojega ne priznaje se da ima drugoga u Dalmaciji.«

Ovaj je program sastavljen 1875. i tada su ga 8. lipnja potpisali: Klaić, K. Vojnović, Budmani, Pavlinović, Tripalo, Šupuk, Čingrija, Vranković, Arneri, Monti, Ristović, Ivellio, Raimondi, Luković, a sada 18. siječnja 1877.: Bačić, Tripalo, Didolić, Ljubić, Matić, Borelli, Rendić, Simić, Gj. Vojnović, Raimondi, Cambj, Bulat, Ivčević, Vujatović, Rafo Pucić, Machieđo, Mrkica, Masovčić i Dubković.

XIV. Napadaji na Rodića

Dalmatinski su autonomaši gledali u namjesniku Rodiću svog najopasnijeg protivnika, pa su ga zbog toga neprestano napadali. Naročito je to činio njihov list »L' Avvenire«, koji je izlazio u Splitu od 1875. g.

Dalmatinski su »konstitucionalci«, kako su se nazivali, uspjeli, da je Rodić bio 1876. g. napadnut u budžetskom odboru od poslanika Giskre, koji je čak bio predsjednik ovog odbora carevinskog vijeća. Tada je pisao »Avvenire« očito denuncirajući Rodića: »Mogli smo u posljednje vrijeme da konstatiramo, da je spomenuti Rodić – zloglasan zbog klasične pacifikacije Klezlarske – član srpske Omladine, tajnog društva, čija je svrha stvaranje jedne jugoslavenske države«.[22] Isti mu je list predbacio, da dozvoljava, da se u Kotoru i Dubrovniku dižu generalni štabovi hercegovačkog ustanka, a povsuda osnivaju odbori za pomoć ranjenicima u hercegovačkom ustanku.

[22] L'Avvenire 1876, 15 nov. Nro 102.

U svom govoru u budžetskoj raspravi 9. prosinca napao je Bajamonti Rodića vrlo žestoko. »U Dalmaciji – kazao je Bajamonti – mi nemamo sabora, jer većina onih, koji sjede u našoj saborskoj dvorani nisu izabrani od naroda, nego izraz prevare i laži...

»Mi nemamo Namjesnika, budući da general Rodić nije dostojan predstavnik Njegovog Veličanstva, nego glavar stranke, koji od vremena na vrijeme sije mržnju i protekciju, ostracizam, u tolikoj mjeri, da vrijeđa najinstinktivniju ljudsku krepost, stid. Mi – talijanski elemenat – nemamo u Dalmaciji kome da se potužimo...« Bajamonti je govorio zatim o broju Talijana u Dalmaciji, o miru i snošljivosti, koja je u njoj bila prije 1860. g., o sjedinjenju s Hrvatskom. Kaže, da je 1867. god. definitivno riješeno to pitanje. Bajamonti predbacuje generalu Rodiću, da je on odlučio prominjeniti narav Dalmacije, da jedino ostane u njoj slavenski elemenat, a da uništi sasvim talijanski.[23] Bajamonti pita, da li je Rodić mogao spriječiti, da prvi čin prošlog dalmatinskog sabora ne bude traženje pripojenja Dalmacije Hrvatskoj; da li je on mogao spriječiti, da se takav čin, koji je išao za tim, da Dalmaciju odcijepi od pokrajina, koje su ovdje predstavljene, ponovi?« Bajamonti je isticao, da nije istina, da je nacionalni princip ono, što danas dijeli Dalmatince, jer imade mnogo Slavena u Dalmaciji, koji hoće, kao i Talijani da budu Dalmatinci. Kao primjer navodi on Split, i kaže, da je u općini Splita »tek četvrtina, a možda i manje Talijana; svi su drugi Slaveni, i *ni na teritoriju ni u predgrađima samoga grada, ne biste našli možda ni jednog jedinog Talijana i malo njih, koji talijanski jezik razumiju.* U istim je prilikama i važna općina Trogir, i tolike druge.«

»A poštovani kotar, gospodo, koji imam visoku čast da zastupam u ovoj skupštini, u kojemu su, osim mjesta manje važnosti, uklopljena i četiri nekada okružena grada provincije – a između ovih i srce Boke, njen glavni grad, jaki i simpatični Kotor – zar nije u svom najvećem dijelu slavenski izborni kotar? A zar onaj, koga predstavlja moj odlični kolega conte Bonda zar nije takav skoro sav? – Kakova je dakle potreba da se stvara stranka, koja već postoji? To bi bilo isto kao da se kaže: Rodić smjera da sada fizički stvori Dalmaciju, koja već postoji. Proces, koji se danas stvara u Dalmaciji, nije konstitucionalan, nego federalistički. Ja odbijam – ako mi oni to dozvoljavaju – optužbu, kojom neki otpužuju protivnike ustava u Dalmaciji, t. j. da teže da stvore jednu Jugoslaviju izvan Austrije; jer ja naprotiv mislim, da se oni nalaze i hoće da ostanu na terenu legalnosti.«

Iza toga govorio je Bajamonti o Bosni i Hercegovini, ističući, kako bi se svaki Dalmatinac radovao, kad bi one bile Dalmaciji pripojene. Spominje se zatim, kako je on svojevremeno potaknuo pitanje željezničkog spoja Beograd–Zvornik–Sarajevo–Split, i kako su ga tada svi njegovi protivnici, osim Dra. Koste Vojnovića ismijavali, »kao da ono nije sinteza svih *njihovih aspiracija*«.[24]

[23] L'Avvenire 22. dec. 1876.
[24] L'avvenire cit.

JADRANSKI INSTITUT
JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI